महावाक्य

लेखक
शरत्कुमार भट्टराई

महावाक्य

– शरत्कुमार भट्टराई

ग्रन्थको नाम	:	महावाक्य
लेखक	:	शरत्कुमार भट्टराई
सर्वाधिकार	:	© लेखकमा सुरक्षित
प्रकाशक	:	ब्रह्मवेदान्तसदनमार्फत् प्रभा रिमाल
प्रकाशन मिति	:	वि.सं. २०७८
प्रकाशित सङ्ख्या	:	३००
मूल्य	:	रु. २५०।–
कम्प्युटर सेटिङ्ग	:	श्रीखड्गप्रसाद खनाल
मुद्रक	:	एलायन्स प्रिन्टर्स एण्ड मिडिया हाउस प्रा.लि.
ISBN	:	978-9937-1-1380-9

प्रकाशकीय

परमात्मा परमेश्वरको निःश्वास नै वेद हो । यस पवित्र ग्रन्थ वेदले जीवात्माको उद्धारको लागि मार्ग प्रशस्त गरेको छ । जीव र ब्रह्मको एकताले मात्र कैवल्यमुक्ति हुने र यस्तो कैवल्यमुक्तिको लागि आवश्यक परे साक्षात् साधन भनेको चार वेदका महावाक्यहरू हुन् । यसै सत्यतालाई भगवान् शङ्कराचार्यले आफ्नो ग्रन्थ वाक्यवृत्तिमा निम्न प्रकारले उल्लेख गर्नुभएको छ ।

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं यज्जीवपरमात्मनोः ।
तादात्म्यविषयं ज्ञानं तदिदं मुक्तिसाधनम् । वाक्यवृत्तिः ६

यसै सन्दर्भमा वेदान्तका प्रकाण्ड विद्वान् तथा अति आदरणीय व्यक्तित्व श्रीशरत्कुमार भट्टराईज्यूले 'महावाक्य'नामक पद्यग्रन्थको रचना गर्नुभएको मौका पारी आफूले प्रकाशन गर्न चाहेको इच्छा जाहेर गर्दा उहाँले मेरो अनुरोधलाई स्वीकार गरी उक्त ग्रन्थ प्रकाशन गर्ने अवसर प्रदान गर्नुभएकोमा आदरणीय व्यक्तित्व तथा यस ग्रन्थका लेखक श्रीशरत्कुमार भट्टराईज्यूप्रति अत्यन्त आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

ब्रह्मलीन श्रीनारायणप्रसाद न्यौपाने

अद्वैतवेदान्तका तीव्र मुमुक्षुहरूलाई लक्षित गरी कैवल्यमुक्ति प्राप्त गर्न सहज हुने गरी जम्मा २१ वटा पद्य तथा छन्दोबद्ध कारिकाबाट सुसज्जित यस 'महावाक्य'नामक ग्रन्थ अद्वैतवेदान्तमा चाख राख्ने

जोसुकै व्यक्तित्वको लागि पनि अत्यन्त महत्त्वपूर्ण हुने देख्दछु । म आफैँले हालसम्म पढेका नेपाली भाषाका वैदान्तिक ग्रन्थहरूमध्ये यति धेरै गहिरो भाव बोकेको ग्रन्थ आजसम्म अध्ययन नगरेकोले यस ग्रन्थबाट मलगायत सम्पूर्ण मुमुक्षुहरू आति लाभान्वित हुने देख्दछु ।

यस्तो महत्वपूर्ण ग्रन्थ प्रकाशन गर्नको लागि प्रेरणाको स्रोत भनेको मेरा ब्रह्मलीन पिता श्रीनारायणप्रसाद न्यौपाने र माता श्रीमती सुलोचना न्यौपाने नै हुनुहुन्छ । यदि उहाँहरूको गतिलो संस्कार ममा नहुँदो हो त आज म विषयमा मात्र रमण गर्थें होला । अतः मेरा ब्रह्मलीन पिता श्रीनारायणप्रसाद न्यौपानेमा यो ग्रन्थरत्न समर्पण गर्दछु ।

अन्तमा,

यस ग्रन्थको प्रकाशन गर्न प्रेरणा दिने परमात्मा परमेश्वरलाई नमन अर्पण गर्दछु । त्यसैगरी आदरणीय ग्रन्थकारज्यूप्रति सधैँ ऋणी रहने छु भने प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा ग्रन्थप्रकाशनमा प्रेरणा दिने सम्पूर्ण आफन्त, मित्रहरू तथा मुमुक्षुहरूप्रति हृदयदेखि नै साधुवाद व्यक्त गर्दछु । यो ग्रन्थ पढी आध्यात्मिक लाभ लिन पनि सबैमा अनुरोध गर्दछु ।

प्रभा रिमाल
मानभवन, ललितपुर ।

शुभ भाव

मान्छे लिप्त छ कर्ममा रत भई आनन्दका खातिर
गर्दा उन्नति भौतिकी पनि यहाँ सन्तुष्ट को नै छ र ?
पर्दा इन्द्रियजन्य भोग-विषमा गल्ने स्वयं आफु हो
नित्यानन्द कहाँ र ! ज्ञान नगरी कालक्षति त्यै त हो ।।

संसारी सहजै कठै किन गरोस् सद्‌ब्रह्मको चिन्तन
सेवाबाट निवृत्त जीवन गयो गर्दै द्युतक्रीडन ।
त्यो हो साधक, जो सदैव रत भै गर्दो छ सच्चिन्तन
त्यस्तै साधक हुन् गरे नि जसले यो काव्यको सर्जन ।।

शास्त्रोद्‌घोष छ यो अहैतुक गरी भक्ति त्यही ईशको
त्यस्तै कर्म गरे मनोमलिनता भाग्नेछ यो जीवको ।
सच्चित् हो सुख हो परात्पर उही संप्रार्थ्य हो नित्य हो
गीता-वेद-पुराणसार भनिने प्राप्तव्य सद्वस्तु हो ।।

सारा इन्द्रियबाट दुर्विषयका बाधा हटाईकन
नित्यानित्यविवेकमा मन दिई वैराग्य लिँदै धन ।
सच्चा श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुको सान्निध्य खोज्दै गई
गर्ने तदर्छ साधना रत बनी सद्‌ब्रह्मज्ञानी भई ।।

यो हो काव्यसरित् अजस्र वहने अद्वैतवेदान्तको
यो सर्वोच्च हिमालझैँ अटल हो सिद्धान्त वेदान्तको ।
वेदान्तप्रतिपाद्य ब्रह्म यसको यो नै त लक्ष्यार्थ हो
ब्रह्मात्मैक्य-प्रबोधनार्थ यसमा पद्यावलीन्यास भो ।

गद्यै पद्य दुवै उही गति लिइ लेख्ने शरत्-ज्यू महान्
यो वेदान्त बुझाउने रुचिर झन् सत्काव्यशैली महान् ॥
यस्को शीतलता मुमुक्षु जनले पाई शमात्मा बनून्
आत्मैक्यप्रतिपत्ति पाइ तिनले शोकापगा यो तरून् ॥

यस्तो सत्यप्रचारणार्थ कविको सत्काव्यको सर्जन
देखी गर्छु विनम्रतावनत भै सद्भक्तिले वन्दन ।
सच्चित् ईश्वर हे ! शतायु थपिद्यौ यी काव्यस्रष्टाकन
लेख्दै यी अझ झन् मुमुक्षुहितमा लागून् यही कामना ॥

उपप्रा. रोहिणीराज तिमिल्सिना
त्रिभुवन विश्वविद्यालय

साक्षान्महावचनमेव विमुक्तिहेतुः

यस कारिकावलीमा २२ ओटा कारिकाहरू समाविष्ट छन् । 'अथातः कैवल्यजिज्ञासा'बाट उपक्रम गरिएको यो 'कारिकावली' कैवल्यमुक्तिमा पुगेर उपसंहृत भएको छ । यस कारिकावलीको किन सिर्जना भयो ? भन्ने सम्बन्धमा प्रथमकारिकामा नै सङ्केत गरिसकिएको हुँदा यहाँ पुनः उल्लेख गरिएन ।

अद्वैतवेदान्तका जिज्ञासु मुमुक्षुहरूले कैवल्यमुक्तिका लागि आफ्नै वेदशाखाको महावाक्य श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुबाट विधिपूर्वक श्रवण गर्नुपर्ने शास्त्रीय वचन देखिन्छ । सोही कुराको उल्लेख 'अद्वैतवेदान्तको श्रवणविधि'नामक कारिकामा गरिएको छ । महावाक्य नै मुक्तिको साक्षात् हेतु भएको हुँदा श्रवणविधिसहित यस कारिकावलीमा महावाक्यनामक कारिकालाई महत्त्वका साथ प्रकाशन गरिएको हो । महावाक्यको महत्त्वलाई ख्यापन गर्न यस कारिकावलीको नाम नै 'महावाक्य' राखिएको कुरा उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक म ठान्दछु ।

महावाक्य भनेको जीव र ब्रह्मको ऐक्यबोधक वैदिक वाक्य हो । जीव र ब्रह्मका भित्र अक्षुण्णरूपमा अनुस्यूत भएर रहने अविनाशी चेतनतत्त्व नै प्रातिपदिकार्थ हो । जीवात्मामा रहने अल्पज्ञत्वविशिष्ट वा मलिनसत्त्वविशिष्ट उपाधि वा विशेषण र ब्रह्ममा रहने सर्वज्ञत्वविशिष्ट वा शुद्धसत्त्वविशिष्ट उपाधि वा विशेषणको परिशोधन भएपछि नित्य-शुद्ध-बुद्ध-मुक्त-चेतनतत्त्वमात्रै शेष रहन्छ । त्यही नै ब्रह्मसाक्षात्कार अर्थात् कैवल्यमुक्ति हो ।

उक्त महावाक्यगत कैवल्यमुक्तिका लागि पारम्पर्यसाधन, बहिरङ्गसाधन, अन्तरङ्गसाधन र साक्षात्साधनसमेत चारै आश्रमीहरूका लागि अनिवार्य हुन् भने यी साधनहरूका अतिरिक्त गृहस्थाश्रमी र

ज्ञानकर्मसमुच्चयीका लागि चाहिँ पञ्चाग्निविद्या पनि अनिवार्यसाधन हो ।

यस महावाक्यनामक कारिकावलीमा विशेषरूपमा ब्रह्म-साक्षात्कारमा प्रत्यक्षरूपमा सहयोगी वा साधन बन्नसक्ने देखेर श्रवणविधि, विवर्तवाद, ब्रह्मचिन्तन, अपवर्ग, निर्वाण, अक्षरब्रह्म, कूटस्थ, अर्चिरादिदेवमार्ग, आत्मस्वरूपमोक्ष, अन्तर्यामी, अविद्या, ज्ञानकर्मसमुच्चय आदि महत्त्वपूर्ण कारिकाहरू र पादटिप्पणीहरू पनि समाहित छन् । यसरी यस ग्रन्थका अध्येताहरूका साथै जिज्ञासु मुमुक्षुहरूलाई पनि अध्ययन गर्न सहज हओस् भन्ने सदाशयता राखेर यस ग्रन्थको प्रकाशन गरिएको हो ।

यो ग्रन्थ जिज्ञासु मुमुक्षु र स्वाध्यायीहरूका लागि पनि साधन बन्नेछ भन्ने म विश्वास गर्दछु । अन्ततः यस ग्रन्थकी प्रकाशिका विदुषी तथा ब्रह्मजिज्ञासु प्रभा रिमालज्यूप्रति म सर्वप्रथम हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यसलाई सम्पादन र परिमार्जनसमेत गरेर प्रकाशनयोग्य बनाइदिनुहुने विद्वान् उपप्राध्यापक श्रीरोहिणीराज तिमिल्सिनाज्यू र विद्वान् ब्रह्मजिज्ञासु श्रीविभुप्रसाद अर्यालज्यूलाई हार्दिक धन्यवाद दिन्छु । यस कारिकावलीलाई कम्प्युटर उट्टङ्कन गरेर ग्रन्थको आकारमा परिणत गरिदिनुहुने श्रीराजर्षिजनकस्मृतिकोषका कार्यालयसहायक श्रीखड्गप्रसाद खनालज्यूप्रति पनि साधुवाद व्यक्त गर्दछु । धन्यवाद । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

२०७८ साल
विजयचोक, बत्तीसपुतली ९,
काठमाडौँ ।

विनीत-
शरत्कुमार भट्टराई

विषयसूची

अथातः कैवल्यजिज्ञासा

जिज्ञासु –

वेदान्त लेख्नुभो ब्रह्मन् ! ब्रह्मचिन्तन गर्नुभो ।
लेख्नुभो कारिका सार अनूवदन गर्नुभो ॥
१

ब्रह्माभ्यास सधैँ गर्दै पढ्ने पढाउने क्रम ।
विधिपूर्वक अद्यापि चालु नै छ यथाक्रम ॥
२

समीक्षा कविता काव्य निबन्ध लेख लौकिक ।
पहिले लेख्नुभो ऐले लेख्नुहुन्छ अलौकिक ॥
३

गहिरा ज्ञेय दुर्ज्ञेय वेदान्तमत दुस्तर ।
अनुसन्धान अभ्यास गर्नुहुन्छ निरन्तर ॥
४

मुक्तिहेतु महावाक्य विधिपूर्वक लेख्नुभो ।
के हो ? प्रातिपदिकार्थ तत्त्वंशोधन गर्नुभो ॥
५

अर्चिरादिकसम्बन्धी ज्ञानकर्मसमुच्चय ।
'इमम्' का साथमा ब्रह्मन् ! खोज्नुभो भई निर्भय ॥
६

पढेर वेदवेदान्त धेरै सूक्ष्म प्रमाण दी ।
अद्वैतमत सद्ग्रन्थ लेख्नुभो गद्य पद्य ती ॥
७

लेख्नुभो न्यायप्रस्थान कारिका ब्रह्मसूत्रतः ।
लेख्नुभो श्रुतिप्रस्थान कारिका श्रुतिमन्त्रतः ।।

८

यिनै ग्रन्थ पढी हामी वेदान्तमत जान्दछौँ ।
आलम्बन लिई सोही पढ्ने आधार मान्दछौँ ।।

९

पाई आधार सद्ग्रन्थ बनी सबल सार्थक ।
ब्रह्मज्ञानार्थ बढ्दैछौँ पढ्दैछौँ ज्ञानपूर्वक ।।

१०

तथापि किन सन्तुष्टि अद्यापि छैन भन्नुभो ।
ब्रह्मचिन्तक हे ब्रह्मन् ! निराश किन बन्नुभो ?

११

आचार्य -

जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासो ! समीचीन गऱ्यौ अति ।
त्यसको दिन्छु सङ्क्षेप सुन उत्तर सम्प्रति ।।

१२

जे भन्यौ अर्ध हो सत्य म सधैँभरि रिक्त छु ।
मनमा छैन सन्तुष्टि यसैले म विरक्त छु ।।

१३

माकुरोतुल्य भै आफ्नै सिर्जनाजालमा परी ।
व्यासतुल्य भएको छु असन्तुष्ट सधैँभरि ।।

१४

अवसाद असन्तुष्टि क्लेश कुण्ठा लिईकन ।
आफ्नो नै सिर्जनाभित्र घुम्ने गर्दछु फन्फन ।।

१५

जति लेख्छु सधैँ लाग्छ अपूर्ण उति सर्जन ।
दुरूह बुझ्न भो साह्रै सच्चिद् ब्रह्म सनातन ॥
१६

ब्रह्मसूत्र पढी मैले सार लेखेँ बुझौँ भनी ।
बुझ्नै सकिन तात्पर्य जति लेख्तछु तैपनि ॥
१७

बुझ्नकै लागि वेदान्त अनुवाद निकै थरी ।
गद्यपद्य दुवैतर्फ चल्यो कलम सुस्तरी ॥
१८

अद्वैतसिद्धिका साथै परिभाषा र सार ती ।
ज्ञान भक्ति र रासादि अनूदित भए कति ॥
१९

द्रष्टा र दृश्यका साथ झुल्क्यो उपनिषन्मत ।
ब्रह्मसूत्र र वेदान्तपरिभाषा स्वसारतः ॥
२०

गीतासार र सद्भक्ति ज्ञानबाट सरोवर ।
आए भागवती श्लोक अनूदित मनोहर ॥
२१

ब्रह्मानुभूति अध्यास अजातवाद, अन्तिम -
उपदेश सँगै आयो श्रीकृष्णाय वयन्नुमः ॥
२२

लौकिकी उसका लागि ऋतुमन्थन सत्वर ।
सिर्जनाफूलका पश्चात् आयो काव्य बहादुर ॥
२३

जननी सम्झिई जन्म्यो काव्य श्रद्धाञ्जलि स्वतः ।
मातापिता दुवै सम्झी वन्दना भो विनिःसृतः ॥
२४

गीताञ्जलि सँगै झुल्क्यो भगवद्भक्तिसञ्चय ।
चिठ्ठी अमरको आयो क्रान्तिदूत विनाभय ॥
२५

यात्रा विविधका साथै यात्रैयात्रा अझै अरू ।
पत्रैपत्र भई आए काव्यावलि भई शुरु ॥
२६

पृथ्वीविजयका पश्चात् तीर्थयात्रा भयो शुरु ।
कविवर्णनमा झुल्के शतकावलि नै अरू ॥
२७

अनुस्मृति लिई आयो समेटी आफ्नु नै कथा ।
पोखियो जीवनीभित्र आफ्नै जीवनको व्यथा ॥
२८

घुम्न अष्ट्रेलिया जाँदा दैनिकी लेखियो जुन ।
आयो आभास पाएर कवितामञ्जरी पुनः ॥
२९

यी लौकिक थिए केही अभ्यासनिम्ति लेखन ।
वेदान्त लेख्नका लागि भए यी पूर्वसाधन ॥
३०

तत्पश्चात् ज्ञानका लागि भक्ति साधन लीकन ।
भक्तिज्ञान सँगै आए अनूदित भईकन ॥
३१

रासमा वृत्तिका साथ आत्माको खेल हो जुन ।
पञ्चाध्यायी भई आयो रासक्रीडा स्वचिन्तन ॥
३२

मणिरत्न र अध्यास चतुःसूत्री लिईकन ।
वेदान्तपरिभाषा र सारमा भो समर्पण ॥
३३

अध्यासग्रन्थका साथ श्रीकृष्णाय वयन्नुमः ।
अद्वैतसिद्धिमा झुल्क्यो उपदेशाख्य अन्तिम ॥
३४

अजातवादका साथै ब्रह्मानुभूति नामतः ।
अनूदित भयो गीता अष्टावक्राख्य शब्दतः ॥
३५

आयो भागवतीसार अवतर्णाख्य विश्रुतः ।
अवधूताख्य सद्गीता अन्त्यानूदित तत्त्वतः ॥
३६

पूर्वोक्त रचना पश्चात् तिनै साधन लीकन ।
वेदान्तसिर्जनातर्फ बढ्यो कलम तत्क्षण ॥
३७

मौलिकग्रन्थमा पैलो निबन्धग्रन्थ हो जुन ।
झुल्कियो चिति सद्ब्रह्म साक्षात्कार भनीकन ॥
३८

त्यसले चित्त सन्तुष्ट भएन तदनन्तर ।
आयो परमसत्याख्य ग्रन्थ मौलिक सत्वर ॥
३९

किन्तु तै पनि यो चित्त बुझेन किन हो किन ?
त्यो पछि ब्रह्मविद्याको गरियो फेरि लेखन ॥
४०

तत्पश्चात् पनि भो रिक्त अन्तःकरण दुर्जय ।
सिर्जना भो पराविद्या सन्तुष्टि निम्ति निर्भय ॥
४१

केही समयका पश्चात् आयो पञ्चम सिर्जन ।
जो हो उपनिषद्वेद्य सच्चित् पुरुष तत्क्षण ॥
४२

जहाँ शाकल्यको मूर्धा भयो पतन सत्वर ।
तुष्टिको त्यो कुनै हेतु सकेन बन्न नै तर ॥
४३

तत्पश्चात् टक्क रोकेर मैले ग्रन्थादि लेखन ।
अन्तर्मुखी भई शोचेँ गरेँ सद्ब्रह्मचिन्तन ॥
४४

केही समयमा आयो अन्तर्हृदयमा ध्वनि ।
'ऋते ज्ञानान् न मुक्तिः' यो लेख अन्तिम नै भनी ॥
४५

पाई आदेश अन्तस्को अति एकाग्र भैकन ।
लेखेँ अन्तिम सद्ग्रन्थ ब्रह्मज्ञानार्थ तत्क्षण ॥
४६

तत्पश्चात् पनि सन्तुष्टि मैले पाइन किञ्चन ।
निबन्धग्रन्थको मेरो रोकियो तब सिर्जन ॥
४७

नलेखी नपढी बस्न दिन्न प्रारब्धले जब ।
प्रकीर्ण कविता मेरा जन्मिए क्रमले तब ॥
४८

कविता लेखियो लामु वैराग्यपुट दीकन ।
अन्तिम ज्ञेय तत्त्वाख्य चित्तशुद्ध्यर्थ साधन ॥
४९

मनोदशा सँगै आए मेरा विगतका दिन ।
यस्तै नै कविता मेरा जन्मिए सुस्त किञ्चन ॥
५०

'सङ्क्षेपशारीरम्' आयो भाषा संस्कृतमा पनि
अनूदित भई होलान् प्रकाशित अरू पनि ॥
५१

वेदान्त कविता लेखी केही दिनहरू गए ।
मिलेन तर सन्तुष्टि अमूल्य दिन ती गए ॥
५२

आदेशनिम्तिमा फर्कें पुनः दहराका तिर ।
आयो आदेश प्रस्थानत्रयीमा फर्किनेतिर ॥
५३

प्रस्थानत्रयमूर्धन्य आकरग्रन्थ वेदको ।
हो शिरोभाग मोक्षार्थ ज्ञानसाधन हो निको ॥
५४

पैले उपनिषद्बाट तात्पर्य लिई तत्त्वतः ।
कारिका लेखियो स्पष्ट शाङ्करभाष्यसम्मत ॥
५५

मिलेन तर सन्तुष्टि स्वान्तः अपूर्ण नै रह्यो ।
अशान्त मनमा शान्ति नभई रिक्त नै रह्यो ॥

५६

तत्पश्चात् शुद्ध अद्वैत ब्रह्मज्ञानार्थ विश्रुत ।
ब्रह्मसूत्रविषे सार कारिका सिर्जियो स्वतः ॥

५७

कारिका पूर्णभो जैले पूर्ण सन्तुष्ट भैँ भएँ ।
बिस्तारै तर सन्तुष्टि गयो अपूर्ण नै भएँ ॥

५८

मेरो उपनिषद्भाथि टिप्पणी छैन तत्त्वतः ।
अपौरुषेय हो वेद त्यसकै शिर वस्तुतः ॥

५९

अब सङ्क्षिप्त उल्लेख गर्दछु ब्रह्मसूत्रको ।
यो पौरुषेय हो शास्त्र न्यायप्रस्थान नामको ॥

६०

लेखेर कारिका मैले गरेँ मनन चिन्तन ।
कैवल्यमुक्ति बारेमा यसमा छैन वर्णन ॥

६१

यो हो कृतक सूत्राख्य तर्कबाट समन्वित ।
यल्ले उपनिषन्मन्त्र व्याख्या गर्दछ तत्त्वतः ॥

६२

अध्याय चार छन् पाद सोह्र छन् ब्रह्मसूत्रमा ।
अधिकरण छन् एक नौ एक यी समग्रमा ॥

६३

पैलो समन्वयाध्याय यसमा सूक्ष्म तत्त्वको ।
समन्वय भएको छ सम्पूर्ण वेदमन्त्रको ॥

६४

अविरोधाख्य हो दोस्रो अध्याय ब्रह्मसूत्रमा ।
सबै दर्शन देखिन्छन् समग्र अविरोधमा ॥

६५

तेस्रो साधन-अध्याय यसमा मुक्तिसाधन ।
अति विस्तारका साथ सूत्रले गर्छ वर्णन ॥

६६

जिज्ञासु –

कैवल्यमुक्तिमा हुन्न अपेक्षा बाह्य साधन ।
कसरी ? गुरुजी ! आयो यहाँ साधनवर्णन ॥

६७

'ज्ञाने यन्तो न कर्तव्यः' भन्ने भाष्यानुसारत ।
अज्ञान फ्याँक्न नै हुन्छन् सारा साधन वस्तुतः ॥

६८

किन्तु कैवल्यमा चाहिँ साक्षात् साधन कारण ।
हुनसक्तैन हे ब्रह्मन् ! गर्नोस् शङ्कानिवारण ॥

६९

आचार्य -

समीचीन गर्‍यौ प्रश्न कैवल्यमुक्ति तत्त्वतः ।
ब्रह्मस्वरूप हो नित्य साधनातीत वस्तुतः ॥

७०

अद्वैत मुक्ति कैवल्य यसमा जानु आउनु ।
सारा समाप्त नै हुन्छन् यै हो कैवल्य पाउनु ॥
७१

कैवल्यमुक्तिको चर्चा कुनै साधनरूपमा ।
हुनसक्तैन हो जीव ब्रह्म नै बन्छ अन्तमा ॥
७२

साधनाध्यायदेखिन् नै गरी साधनवर्णन ।
फलाध्यायविषे गर्छ सूत्रले फलवर्णन ॥
७३

अर्चिरादिक द्यौताका द्वारा जो बोकिईकन ।
ब्रह्माका लोकमा पुग्ने भोगी हो मुक्त होइन ॥
७४

जो जान्छ फर्कनै पर्छ भन्दछन् शास्त्रले जब ।
'इमं मानवमावर्तम्' 'आब्रह्मभुवनात्' सब ॥
७५

सूत्रले न च इत्यादि श्रुतिमन्त्र लिईकन ।
'अनावृत्तिः' भनेको त्यो 'इमम्' हो मुक्ति होइन ॥
७६

कैवल्य सम्भवै छैन ब्रह्मज्ञानविना जुन ।
सूत्रको अर्थ हो कर्मी फर्कन्नन् ती कहीं पुनः ॥
७७

सूत्रको अर्थ भाष्यादि भामती आदिले पनि ।
प्रकारान्तरले लेखे लेखेनन् स्पष्ट नै अनि ॥
७८

कैवल्यमुक्तिमा मात्रै रहन्न जान आउन ।
ब्रह्माको लोक जानेले अवश्य पर्छ फर्कन ॥
७९

यो तथ्य स्पष्ट पारेर न आए पनि सूत्रमा ।
'इमम्' छान्दोग्यमा चाहिँ स्पष्ट देखिन्छ भाष्यमा ॥
८०

'इमं मानवमावर्तम्' श्रुति लीकन तत्त्वतः ।
आवृत्ति हुन्छ भन्ने नै आयो शङ्करको मत ॥
८१

यसैको गर्न सुस्पष्ट मन्त्रभाष्य लिईकन ।
'इमं मानवमावर्तम्' कारिका हुन्छ सिर्जन ॥
८२

जिज्ञासु -
महाभारतका साथै पुराण संहिता स्मृति ।
ब्रह्मसूत्रसँगै लेखे व्यासले धेर शास्त्र ती ॥
८३

भएनन् व्यास सन्तुष्ट भन्ने ब्रह्मन् ! म सुन्दछु ।
के हो कारण ! आज्ञा होस् जिज्ञासा अघि सार्दछु ॥
८४

आचार्य -
राम्रो प्रश्न गर्‍यौ तात ! धेरै जान्दिनँ मैँ पनि ।
भन्ने प्रयास गर्नेछु जति जान्दछु तैपनि ॥
८५

व्यास हुन् भगवद्रूप आधिकारिक सृष्टिका ।
रहस्य अति गैह्रो छ तथापि सुन कारिका ॥

८६

हाम्रै निमित्त कैवल्य हामीलाई बुझाउन ।
आयो प्रसङ्ग यो सारा व्यास प्रतीक लीकन ॥

८७

मेरो ज्ञान कुनै छैन यो रहस्य बुझाउन ।
प्रयास तर गर्नेछु सावधान भई सुन ॥

८८

'ज्ञानादेव तु कैवल्यम्' श्रुतिवाक्य लिईकन ।
व्यासले सूत्र लेखेनन् यही हो शोककारण ॥

८९

ब्रह्मसूत्र पुराणादि धेरै लेखेर के भयो ?
कैवल्यमुक्ति लेखेनन् असन्तुष्टि यही रह्यो ॥

९०

योग्यता ज्ञान सद्भक्ति क्यै छैन क्षमता ममा ।
तथापि स्वल्प भन्नेछु तिमीलाई म सारमा ॥

९१

लेखेर ब्रह्मसूत्रादि सन्तुष्टि व्यासमा पनि ।
देखिएन ममा होला सन्तुष्टि कसरी ? अनि ॥

९२

यो जान्न गर्छु उल्लेख स्वयं श्रीव्यासको व्यथा ।
व्यासनारदसंवाद श्रीमद्भागवती कथा ॥

९३

निस्किए पृथिवी घुम्न श्रीनारद कुनै दिन ।
घुम्दै घुम्दै गए बद्री व्यास आश्रम तत्क्षण ॥
९४
गरे स्वागत सत्कार व्यासले खुस भै अनि ।
कुशलक्षेम इत्यादि सोधे नारदले पनि ॥
९५
नारद -
"पाराशर्य महाभाग भवतः कच्चिदात्मना ।
परितुष्यति शारीर आत्मा मानस एव वा ॥
९६
जिज्ञासितं सुसम्पन्नमपि ते महदद्भुतम् ।
कृतवान् भारतं यस्त्वं सर्वार्थपरिबृंहितम् ॥
९७
जिज्ञासितमधीतञ्च यत्तद् ब्रह्म सनातनम् ।
अथापि शोचस्यात्मानमकृतार्थ इव प्रभो ॥"
९८
यस्तो नारदले प्रश्न गरेर व्यासले पनि ।
बताएथे असन्तुष्टि गम्भीर अति नै बनी ॥
९९
व्यास -
"अस्त्येव मे सर्वमिदं त्वयोक्तं तथापि नात्मा परितुष्यते मे ।
तन्मूलमव्यक्तमगाधबोधं पृच्छामहे त्वाऽऽत्मभवात्मभूतम् ॥"
१००

जिज्ञासु –

इत्यादि परिसंवादबाट श्रीव्यासमा पनि ।
असन्तुष्टि भयो केले ? ब्रह्मज्ञानी भए पनि ॥
१०१

आचार्य –

असन्तोष परं हेतु व्यासले ब्रह्मसूत्रमा ।
कैवल्यमुक्ति उल्लेख नगर्नु हो यथार्थमा ॥
१०२

त्यसको सूक्ष्म सङ्केत 'जिज्ञासितं' भनीकन ।
गरे नारदले व्यास मुनिलाई सुसूचन ॥
१०३

'अथ' देखि 'अनावृत्तिः' सम्म नै ब्रह्मसूत्रमा ।
अनुस्यूत भएका छन् श्रुतिमन्त्र समग्रमा ॥
१०४

शुरुमा ब्रह्मजिज्ञासा भए पनि समाप्तिमा ।
कैवल्यमुक्तिको चर्चा भएन ब्रह्मसूत्रमा ॥
१०५

त्यसैकारण सन्तुष्टि भएन व्यासमा जब ।
पाई नारदको ज्ञान समाधिमा बसे तब ॥
१०६

"भक्तियोगेन मनसि सम्यक् प्रणिहितेऽमले ।
अपश्यत्पुरुषं पूर्वं मायाञ्च तदपाश्रयाम् ॥"
१०७

तत्पश्चात् व्यासले ‘श्रीमद्’ लेखे भाषा समाधिमा ।
भएको छ जहाँ चर्चा परं सत्य समग्रमा ॥
१०८

कैवल्यमुक्तिको चर्चा शुरुदेखि लिईकन ।
समाप्तिसम्म देखिन्छ प्रायः सर्वत्र वर्णन ॥
१०९

श्रीमद्मा व्यास सर्वत्र सद्ब्रह्मरस घोल्दछन् ।
हिरण्यकशिपु कंस सबै वेदान्त बोल्दछन् ॥
११०

लेखेर साध्य नै छैन उदाहरण निम्ति म ।
श्रीबाट त्यसका केही श्लोक दिन्छु विनाभ्रम ॥
१११

उपक्रमोपसंहार षड्लिङ्ग अर्थग्राहक ।
लिएमा शास्त्रतात्पर्य बुझिइन्छ विनाधक ॥
११२

‘अभयम्’ भनी आएको बृ.उ.मा उपदेश हो ।
‘अहं ब्रह्मास्मि’ का पश्चात् आएको अनुभूति हो ॥
११३

श्रीमा पनि छ यस्तै नै गुरूपदेश ब्रह्मको ।
अनुभूति छ यस्तै नै कैवल्यमुक्ति शिष्यको ॥
११४

श्रीशुकदेवमुनिको उपदेश -
“अहं ब्रह्म परं धाम ब्रह्माहं परमं पदम् ।
एवं समीक्षन्नात्मानमात्मान्याध्याय निष्कले ॥”
११५

राजा परीक्षित्‌को ब्रह्मानुभूति -
“भगवँस्तक्षकादिभ्यो मृत्युभ्यो न बिभेम्यहम् ।
प्रविष्टो ब्रह्मनिर्वाणमभयं दर्शितं त्वया ॥”
११६

गतिहीनाख्य निर्वाण कैवल्यमुक्ति निर्भ्रम ।
श्रीमद्‌मा स्पष्ट पाइन्छ त्यही हो मुक्ति अन्तिम ॥
११७

ती वेदोपनिषद् आदिबाट तात्पर्य लीकन ।
कैवल्यमुक्ति उद्‌घोष श्रीमद्‌ले गर्छ तत्क्षण ॥
११८

माहात्म्य पनि यै भन्छ कैवल्यमुक्ति सर्वथा ।
“वेदोपनिषदां साराज्जाता भागवती कथा ॥”
११९

“सर्ववेदान्तसारं हि श्रीमद्‌भागवतमिष्यते ।
तद्रसामृततृप्तस्य नान्यत्र स्याद्रतिः क्वचित् ॥”
१२०

सबै वेदान्तको सार जीवात्मैकत्व एक हो ।
श्रीमद्‌ले यै कुरा भन्छ व्यर्थ चिन्तन अन्य हो ॥
१२१

‘न तेषां पुनरावृत्तिः’ ले भन्छ श्रुतिमन्त्रमा ।
फर्कन्नन् यस पृथ्वीमा ती जान्छन् अन्य लोकमा ॥
१२२

वेद-वेदान्तको यौटै हो अन्तिम प्रयोजन ।
श्रीमद्‌ले पनि यै गर्छ कैवल्यमुक्तिशंसन ॥
१२३

“सर्ववेदान्तसारं यद्ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणम् ।
वस्त्वद्वितीयं तन्निष्ठं कैवल्यैकप्रयोजनम् ॥”

१२४

जिज्ञासु –
यो कुरा कसरी जान्ने ? हे गुरो ! भन्नुहोस् अब ।
सूत्रमा किन लेखेनन् कैवल्यमुक्ति नै तब ॥

१२५

आचार्य -
नपाई गुरुको ज्ञान जाँदैन मनको तम ।
गुरु पाउन गाह्रो छ गर्नुपर्छ परिश्रम ॥

१२६

आचार्य गुरु हुन् साक्षात् सर्वदेवमयात्मक ।
अन्यथा नलिनू मान्छे सम्झिएर भ्रमात्मक ॥

१२७

“आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचित् ।
न मर्त्यबुद्ध्यासूयेत सर्वदेवमयो गुरुः ॥”

१२८

ती परीक्षित् भए मुक्त ब्रह्मज्ञ शुकजी मिली ।
शुकको मन भो शान्त व्यास सद्गुरुजी मिली ॥

१२९

व्यासको भो असन्तुष्टि नाश नारदजी मिली ।
गयो नारदको शोक सनत्कुमारजी मिली ॥

१३०

सनत्कुमारको शङ्का हंसोक्तिबाट शान्त भो ।
नारायणीय जिज्ञासा शिवाज्ञाबाट शान्त भो ॥

१३१

जिज्ञासा शिवको शान्त पुलस्त्यमुनिले गरे ।
त्यस्तै पुलस्त्यले ज्ञान गुरुबाट लिए अरे ॥

१३२

यै हो परम्परा हाम्रो अद्वैतज्ञान वैदिक ।
नबुझीकन कैवल्यमुक्ति मिल्दैन तात्त्विक ॥

१३३

"कैवल्यमेव सन्मुक्तिः" यो सूत्र ब्रह्मसूत्रमा ।
लेखिएको भएदेखिन् हुन्थ्यो सन्तुष्टि अन्तमा ॥

१३४

मनमा शान्ति मिल्दैन ब्रह्मज्ञ गुरुका विनु ।
कैवल्यमुक्तिका लागि चाहिन्छ गुरुजी हुनु ॥

१३५

व्यासमा भो असन्तुष्टि दुई कारणले अनि ।
व्यासका गुरुको चर्चा देखिँदैन कतै पनि ॥

१३६

गुरु नै नहुनु पैलो हो असन्तुष्टि कारण ।
दोस्रो कैवल्य सन्मुक्ति नगर्नु प्रतिपादन ॥

१३७

गुरु नारद पाएर ध्यानस्थ भै निरन्तर ।
समाधिमा मिल्यो ज्ञान असन्तुष्टि भयो पर ॥

१३८

अन्तमा व्यासले लेखे श्रीमद्भागवती कथा ।
कैवल्यमुक्ति लेखेर शान्त भो मनको व्यथा ॥
१३९

भक्तिपूर्वक सद्ज्ञान गरे कैवल्य मिल्दछ ।
असन्तुष्टि सबै जान्छ यही नै श्रुति भन्दछ ॥
१४०

जिज्ञासु –
मैले हजूर नै बाट पढेँ वेदान्त पूर्णतः ।
पढेँ प्रस्थान तीनोटै पढेँ वेदान्त अर्थतः ॥
१४१

यसमा पनि संवाद व्यासनारद लीकन ।
स्पष्ट लेख्नु भयो ब्रह्मन् कैवल्य हो प्रयोजन ॥
१४२

पढी कैवल्यजिज्ञासा महावाक्यादि ती सब ।
मनका मल विक्षेप नासिए गुरुजी ! अब ॥
१४३

यसका लागि हे ब्रह्मन् श्रद्धा भक्ति लिईकन ।
गुरुका पदमा गर्छु कृतज्ञता समर्पण ॥
१४४

महावाक्य

जिज्ञासु –

छन् चार वेदमा ब्रह्मन् ! महावाक्य अनेकन ।
श्रवणीय महावाक्य अनुभूय गुरो ! कुन ?
(१)

स्पष्ट पारेर हे ब्रह्मन् ! सुन्न पाउँ म तत्त्वतः ।
यो विना मुक्ति मिल्दैन यै हो साधन अन्ततः ॥
(२)

आचार्य –

मुमुक्षुले महावाक्य मोक्षार्थ सुन्नुपर्दछ ।
महावाक्य स्वशाखाको वेदकै हुनुपर्दछ ॥
(३)

स्वशाखाकै महावाक्य ब्रह्मज्ञ गुरुकासित ।
विधिपूर्वकले सुन्नु यही हो शास्त्रको मत ॥
(४)

'स्वाध्याय[१] धर्म' इत्यादि सर्वज्ञमुनिको मत ।
सोही हो मुक्तिसोपान वेदशास्त्रादिसम्मत ॥
(५)

[२]अरूका वेदको वाक्य हुँदैन सुन्नु निश्चय ।
यही हो स्मृतिको वाक्य दिँदैछु तल निर्भय ॥
(६)

---

१. स्वाध्यायधर्मपठितं निजवेदशाखावेदान्तभूमिगतमादरपालितञ्च ।
सन्न्यासिना परदृशा गुरुणोपदिष्टं, साक्षान्महावचनमेव विमुक्तिहेतुः ॥
– सङ्क्षेपशारीरकम् ३।२९५

२. हित्वा स्वस्य द्विजो वेदं यस्त्वधीते परस्य तु ।
शाखारण्डः स विज्ञेयः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ – लघ्वाश्वलायनस्मृतिः २४।१९

नपढीकन वेदान्त नबुझेर समग्रता ।
'तत्त्वम् असि' सबैले नै सुन्ने हो भन्नु अज्ञता ॥
(७)
यो बुझीकन वक्ताले लिई तात्पर्य शास्त्रको ।
उपदेश गरेमात्रै भलो होला मुमुक्षुको ॥
(८)
सबै नै वेदका वाक्य महावचन होइनन् ।
जीवात्मा परमात्माका ऐक्यबोधक होइनन् ॥
(९)
विद्वान् गुरु महात्मा वा ब्रह्मज्ञ सन्त पण्डित ।
तात्पर्य नबुझी बोल्ने आफैँमा सब खण्डित ॥
(१०)
[३]शङ्कराचार्यको वाक्यवृत्तिले भन्छ शब्दतः।
आत्मा र परमात्माको यही हो ऐक्य तत्त्वतः ॥
(११)
यही समान देखिन्छ [४]श्रीसुरेश्वरको मत ।
यो जान्नु पनि राम्रो हो ब्रह्मज्ञानार्थ वस्तुतः ॥
(१२)
दुई आचार्यको आयो तत्त्वमस्यादिशंसन ।
यसै सन्दर्भमा हुन्छ महावचनवर्णन ॥
(१३)
त्यो तत्त्वमसिका पश्चात् आएको आदि हो जुन ।
त्यसबाट महावाक्य अरू छन् हुन्छ सूचन ॥
(१४)

---

३. तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं यज्जीवपरमात्मनोः ।
तादात्म्यविषयं ज्ञानं तदिदं मुक्तिसाधनम् ॥ – वाक्यवृत्तिः६

४. तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः ।
अविद्यासहकार्येण नासीदस्तिभविष्यति ॥ – बृहदारण्यकोपनिषद्वार्तिकम्

'तत् त्वम् असि' महावाक्य तीनोटापद निर्मित ।
'तत्' को अर्थ सदात्मा हो त्वं हो जीव यथार्थतः ॥
(१५)

'असि' बोधक हो ऐक्य परमात्मा र जीवको ।
चिति प्रतीक हो प्रातिपदिकार्थक शब्दको ॥
(१६)

यसको क्रमका साथ तात्पर्यमात्र लीकन ।
यथामति यथाशक्ति गर्दैजानेछु लेखन ॥
(१७)

'तत् त्वम् असि' सुनी शिष्य भन्दैन ब्रह्म मैँ भनी ।
त्यो 'तद्धास्य विजज्ञौ' यो भन्दछिन् श्रुतिले अनि ॥
(१८)

शिष्य क्यै पनि बोल्दैन बोल्दछिन् श्रुति कण्ठतः ।
सदात्मा उसले जान्यो महावाक्य सुनी स्वतः ॥
(१९)

ब्रह्मोपदेश यो हैन यो सदात्मोपदेश हो ।
यल्ले ब्रह्म हुने हैन सदात्मा आफु बुझ्नु हो ॥
(२०)

उपदेश हुने जस्तो त्यस्तै मुमुक्षु बन्दछ ।
उपदेश भए ब्रह्म मुमुक्षु ब्रह्म बन्दछ ॥
(२१)

गुरुको 'अभयं ब्रह्म' उपदेश नभै तब ।
'अहं ब्रह्मास्मि' को ज्ञान कसरी हुन्छ सम्भव ? ॥
(२२)

बृ.उ.को 'अभयं ब्रह्म' उपदेश सुनेपछि ।
'अहं ब्रह्मास्मि'को भाव मुमुक्षुमा हुने पछि ॥
(२३)

महावचन के हो ? त्यो परिभाषा बुझौँ अब ।
तत्पश्चात् नै महावाक्य हुनेछ बुझ्न सम्भव ॥
(२४)

यस सम्बन्धमा पैले बुझौँ [५]शङ्करको मत ।
यसले बुझिएला कि ! महावचन तत्त्वतः ॥
(२५)

लेख्तछन् [६]चित्सुखाचार्य दर्शाउँदै यथार्थता ।
अखण्ड अर्थले युक्त 'तत्प्रातिपदिकार्थता' ॥
(२६)

हुन्छन् तीनथरी वाक्य 'महावाक्य' 'अवान्तर' ।
हो सहायक तेस्रो त्यो 'उत्प्रेरक' सधैँभर ॥
(२७)

'अभेदबोधकं वाक्यं महावाक्यम्' भनीकन ।
आत्मा र परमात्माको एकत्व हुन्छ शंसन ॥
(२८)

'सत्यं ज्ञानं अनन्तादि' यी हुन् वाक्य अवान्तर ।
ब्रह्मस्वरूपको गर्छन् यिनी वर्णन सुन्दर ॥
(२९)

उत्प्रेरक अरू वाक्य जति छन् वेदका सब ।
यिनै साधन हुन् बाह्य आभ्यान्तर गरी सब ॥
(३०)

जहत् र अजहत् साथै जहत् र अजहत् गरी ।
लक्षणा पनि हुन् बाह्य अरू साधनकै सरी ॥
(३१)

---

५. संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थो नात्र सम्मतः ।
अखण्डैकरसत्वेन वाक्यार्थो विदुषां मतः ॥ – वाक्यवृत्तिः ३८

६. संसर्गासङ्गिसम्यग्धीहेतुता या गिरामियम् ।
उक्ताखण्डार्थता यद्वा तत्प्रातिपदिकार्थता ॥ – तत्त्वप्रदीपिका १।१९

यिनमा एउटै मात्र लाग्ने हो [7]भागलक्षणा ।
'सोऽयम्' इत्यादिमा जस्तै, लाग्दैनन् अन्य लक्षणा ।
(३२)

माथिका पङ्क्तिमा आयो 'तत्प्रातिपदिकार्थता' ।
नबुझी बुझ्न गाह्रो छ वाक्यज्ञान यथार्थता ॥
(३३)

वाक्यका पद सारामा आउने जुन तत्त्व हो ।
नियतोपस्थित त्यै हो सबैमा अनुविद्ध हो ॥
(३४)

सोही नै चिति हो शुद्ध 'तत्प्रातिपदिकार्थक' ।
तत् त्वम् असि सबैमा चित् अनुस्यूत सबैतक ॥
(३५)

वाक्यका भित्र संश्लिष्ट चिति नै नबुझीकन ।
बुझिँदैन महावाक्य गहिरो नपढीकन ॥
(३६)

बाह्य शब्दहरू घोकी नबुझी भित्रको चिति ।
जाँनिदैन महावाक्य के गर्छन् उपदेश ती ?
(३७)

अति शालीन भाषामा बुझी वेदान्त तत्त्वतः ।
महावाक्य गरुन् विद्वान् उपदेश विशेषतः ॥
(३८)

महावचन हो साक्षात् मुक्तिको मुख्य साधन ।
यही नै नबुझी बन्ने कसरी मुक्तिभाजन ? ॥
(३९)

---

७. तत्त्वमस्यादिवाक्येषु लक्षणा भागलक्षणा ।
सोऽयमित्यादिवाक्यस्य पदयोरिव नापरा ॥ – वाक्यवृत्तिः ४८

महावचन गाह्रो छ भनेर ठान्नुपर्दछ ।
श्रवणीय सँगै ज्ञेय पहिले जान्नुपर्दछ ॥
(४०)
पदको ज्ञान हो मुख्य वाक्यज्ञानार्थ कारण ।
संसर्गजन्य होस् वाक्य वा विशिष्ट विशेषण ॥
(४१)
पद नै नबुझी वाक्य बुझ्नलाई छ दुस्तर ।
पदज्ञान भएमात्रै वाक्यज्ञान हुने तर ॥
(४२)
वाक्यको ज्ञानमा हुन्छ पदार्थज्ञान कारण ।
यो बुझेपछि नै होला वाक्याज्ञाननिवारण ॥
(४३)
महावचनका साथ विभक्ति जुन आउँछ ।
वेदान्तमा भने नामपद त्यो कहलाउँछ ॥
(४४)
त्यो कर्मकाण्डमा व्यक्त सुबन्तपद हो जुन ।
आख्यातपद मानिन्छ मीमांसामा छ शंसन ॥
(४५)
वेदान्तमा छ आएको सिद्धार्थक तिङन्त हो ।
त्यही विभक्ति हो नामपदले अभिधेय हो ॥
(४६)
'नामैव तद्धि' 'नामैव तद्भवत्यादि' शास्त्रतः ।
तिङन्तनाम मानिन्छन् जो सिद्धार्थकसंयुत ॥
(४७)
अस्ति अस्मि असि ज्ञेय स्वरूपतः तिङन्त हुन् ।
सिद्धार्थकसँगै मिल्दा ती नामपद बन्दछन् ॥
(४८)

कर्मसम्बद्ध आख्यात भाव्यार्थक सुबन्त हुन् ।
अस्तित्वमात्रसम्बद्ध सिद्धार्थक तिङन्त हुन् ॥
(४९)

'सत्तान्वित भएकाले विभक्ति असि हो जुन ।
गर्छ प्रातिपदिकार्थताको त्यो प्रतिबोधन ॥
(५०)

अनुष्ठेयार्थको जो छ प्रकाशक कुनै पद ।
सुबन्त पनि मानिन्छ आख्यातनामको पद ॥
(५१)

आख्यात पनि मानिन्छ नाम सिद्धार्थबोधक ।
त्यस्तै नै नाम मानिन्छ जो छ सिद्धार्थबोधक ॥
(५२)

[९]'भावप्रधानमाख्यातम्' भन्छ निरुक्तले जब ।
यो नामपदमा बन्छ क्रियापद गई तब ॥
(५३)

छोटो विवेचना गर्दा महावचनअन्वित ।
तिङन्त असि हो नामपदबाट समन्वित ॥
(५४)

---

८. अस्त्यस्म्यसीति च तिङन्तपदानि सन्ति, वेदान्तवाक्यनिलयानि तथापि तानि ।
नाऽऽख्यातशब्दनिजशक्तिधुरं वहेयुः, अस्तित्वमात्रविषया हि निषक्तिरेषाम् ॥
अस्त्यस्म्यसीति च पदं प्रचुरं क्रियायाः, वेदान्तवाक्यगतमादरतः पठन्ति ।
तन्मात्रतः सकलवेदशिरः पदानां सङ्घातसिद्धिरिति वेदशिरोनिषण्णाः ॥
– सङ्क्षेपशारीरकम् १।४९१, ४९३

९. धात्वर्थेन विशिष्टस्य विधेयत्वेन बोधने ।
समर्थः स्वार्थ यत्नस्य शब्दो वाख्यातमुच्यते ॥ – निरुक्तम्

‘तत् त्वम् असि’ महावाक्यसम्बद्ध ‘असि’ हो जुन।
त्यसैबाट हुने प्रातिपदिकार्थकबोधन ॥
(५५)
सर्वज्ञत्वविशिष्टै ‘तत्’ ‘त्वम्’ अल्पज्ञविशिष्ट हो।
विशेषण दुवै हट्छन् रहने ‘असि’ एक हो ॥
(५६)
‘असि’ प्रतीक हो ‘चित्’को ‘तत्’‘त्वम्’भित्र चिरन्तन।
बस्ने नियतका साथ दुवैका भित्र चेतन ॥
(५७)
त्यही चेतन हो प्रातिपदिकार्थक चिद्घन।
‘तत्’‘त्वम्’ शोधनका पश्चात् रहन्छ शुद्ध चेतन ॥
(५८)
‘अभयं वै’ छ जो वाक्य ‘तत् त्वम्’ वाक्यसमान हो।
सबै उपाधि हुन् हट्छन् रहने चितिमात्र हो ॥
(५९)
‘तत्’ ‘त्वम्’ यी एक अर्कामा छैनन् नित्य उपस्थित।
त्यसैले होइनन् प्रातिपदिकार्थक वस्तुतः ॥
(६०)
नियमेन सबैभित्र रहने चित् नियामक।
सोही चित् शुद्ध हो तत्त्व तत्प्रातिपदिकार्थक ॥
(६१)
श्रवणीय अनुभूय शुद्ध चित् हो सदात्मक।
त्यही नै हो महावाक्य अखण्डार्थकबोधक ॥
(६२)
सुन्नुपर्ने महावाक्य शुद्ध चित् हुननिम्ति हो।
श्रवणीय स्वशाखाकै महावचन एक हो ॥
(६३)

महावचन साक्षात् हो मुक्तिको मुख्य कारण ।
नसुनी नबुझी वाक्य भय हुन्न निवारण ।।

(६४)

अन्यथा पुग्न गाह्रो छ 'अहं ब्रह्मास्मि'मा नर ।
अन्यथा तर्न गाह्रो छ भवसागर दुस्तर ।।

(६५)

अद्वैतवेदान्तको श्रवणविधि

जिज्ञासु –

वेदान्त सुन्न केहीले चाहिन्छ विधि भन्दछन् ।
चाहिन्न भन्दछन् कोही धेरै विवाद गर्दछन् ॥

(१)

यसमा भन्नुहोस् ब्रह्मन् ! प्रमाणादि दिईकन ।
चाहिन्छ ? विधि चाहिन्न ? मेरो शान्त बनोस् मन ॥

(२)

आचार्य –

अति राम्रो गर्‍यौ प्रश्न सावधान भई सुन ।
सुनेर मनको शङ्का जाने छ ध्वस्त भैकन ॥

(३)

[1]वेदान्त भन्नु नै वाक्य भन्दछन् उपनिषद्कन ।
वेदान्तसारले भन्छ बुझौँ यो ध्यान दीकन ॥

(४)

[2]नपढी आफ्नु नै वेद नभई चार साधन ।
ब्रह्मज्ञ गुरुका सामु उपसन्न नभैकन ॥

(५)

विधिपूर्वकले वाक्य श्रवणै नगरीकन ।
कैवल्यमुक्ति मिल्दैन नगरी ब्रह्मचिन्तन ॥

(६)

---

१. क. वेदान्तो नाम उपनिषत्प्रमाणं तदुपकारीणि शारीरकसूत्रादीनि च ।
– वेदान्तसारः

२ नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थभोगविरागः,
शमदमादिसाधनसम्पत्, मुमुक्षुत्वञ्च । – शाङ्करभाष्य, ब्रह्मसूत्र १।१।१।१

गर्न श्रवण चाहिन्छ विधि वैदिक निर्भ्रम ।
विनानियम सुन्नाले त्यो बन्छ व्यर्थको श्रम ॥

(७)

अपूर्वविधि यो हैन यो हो नियमको विधि ।
कर्मको शेष यो हैन यो अर्हार्थक हो विधि ॥

(८)

'यत्किञ्चित्कार्यनिर्देश' जसले गर्छ यो विधि ।
अपूर्व, परिसङ्ख्या र तेस्रो नियम हो विधि ॥

(९)

सर्वत्र सजिलै प्राप्त नहुने पाक्षिकी विधि ।
अपूर्वविधि हो जस्तै 'व्रीहीन् प्रोक्षति' झैँ विधि ॥

(१०)

[३]सर्वत्र पाइने नित्य त्यो हो नियमको विधि ।
त्यो व्रीहीनवहन्त्यादि विधिमा मुख्य हो विधि ॥

(११)

'अप्राप्तप्रापको नाम' अपूर्वविधि हो अनि ।
मीमांसकहरू भन्छन् 'व्रीहीन् प्रोक्षति' नै भनी ॥

(१२)

'वेदान्तश्रवणार्थाख्य' श्रोतव्य वाक्य ती सब ।
अपूर्वविधि ती हैनन् हुन् अर्हार्थक वास्तव ॥

(१३)

---

३. विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्येति गीयते ॥

सबै विहित वस्त्वादि भिन्न जो छ निषेधित ।
[४]परिसङ्ख्याविधि त्यै हो पञ्चपञ्चनखाख्यतः ॥
(१४)

देखिन्छन् यसमा नाना विद्वान् आचार्यका मत ।
जे भनून् विधि चाहिन्छ यही हो वेदको मत ॥
(१५)

[५]निष्कारण पढोस् वेद षडङ्ग विधिका सित ।
यही हो वेदको आज्ञा बुझोस् जिज्ञासु तत्त्वतः ॥
(१६)

[६]अधिकारी प्रमाता हो उसले विधिसाथमा ।
पढ्नै पर्दछ वेदान्त ब्रह्मज्ञ गुरुसाथमा ॥
(१७)

---

४. क. पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेण राघव ।
शल्यकः श्वाविधो गोधा शशः कूर्मश्च पञ्चमः ॥
– वाल्मीकियरामायण, किष्किन्धाकाण्ड १७।३९

५. क. ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च । – श्रुतिः
ख. स्वाध्यायोऽध्येतव्यः । – शतपथब्राह्मण १५।५।७।२
ग. स्वाध्यायमधीयीत । – तैत्तिरीय आरण्यक २।१०।१२
घ. स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । – तैत्तिरीयोपनिषद् १।११
ङ. वेदो नित्यमधीयतां तदुदितं कर्म स्वनुष्ठीयताम् ।
तेनेशस्य विधीयतामपचितिः काम्ये मतिस्त्यज्यताम् ॥ साधनपञ्चकम् १
च. स्वाध्यायधर्मपठितं निजवेदशाखा । – सङ्क्षेपशारीरकम् ३।२९५
छ. यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न पराङ्गतिम् ॥ – श्रीमद्भगवद्गीता १६।२३

६. क. परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन ।
तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥
– कठोपनिषद् १।२।१२

श्रुतिले भन्छ स्वाध्याय गरियोस् विधिपूर्वक ।
प्रत्येक वेदका हुन्छन् आफ्ना नै नियमादिक ॥

(१८)

[७]अथर्ववेदमा व्यक्त श्रवणार्थ विधिव्रत ।
त्यही हो विधि उत्कृष्ट अचिर्णाख्य शिरोव्रत॥

(१९)

सम्पूर्ण वेदका भित्र धेरै नियम छन् विधि ।
गुरुका साथमा वेद पढ्नुपर्छ यथाविधि ॥

(२०)

स्वाध्याय वेदवेदान्त नित्यविधि भनीकन ।
श्रुतिले गर्छ निर्देश 'स्वाध्यायः' आदि शंसन ॥

(२१)

[८]अन्यथा फल मिल्दैन यही हो श्रुतिको मत ।
भाष्यमा पनि देखिन्छ यस्तै शङ्करको मत ॥

(२२)

ख. अधिकारी तु विधिवदधीतवेदवेदाङ्गत्वेनापाततोऽधिगताखिलवेदार्थो ऽस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा काम्यनिषिद्धवर्जनपुरःसरं नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तो–पासनानुष्ठानेन निर्गतनिखिलकल्मषतया नितान्तनिर्मलस्वान्तः साधनचतुष्टय-सम्पन्नः प्रमाता । – वेदान्तसार ४

७. क. क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः, स्वयं जुह्वत एकर्षि श्रद्धवन्तः ।
तेषामेवैषां ब्रह्मविद्यां वदेत, शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम् ॥

– मुण्डकोपनिषद् ३।२।१०

ख. तदेतत्सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतोऽधीते । – मुण्डकोपनिषद् ३।२।१०

८. आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानम् । – छान्दोग्योपनिषद् ८।१५।१
एवं हि नियमावताधीतो वेदः कर्मज्ञानफलप्राप्तये भवति नान्यथेत्यभिप्रायः।

– शाङ्करभाष्य, छान्दोग्योपनिषद् ८।१५।१

त्यसै कारण यो विद्या सम्प्रदायानुसारतः ।
ब्रह्मज्ञ गुरुका साथ पढ्ने हो विधिका सित ॥
(२३)

नबुझीकन जो पढ्छ अहंभाव लिईकन ।
त्यसले जान्नसक्तैन असम्प्रदाय भैकन ॥
(२४)

[९]चारै वेद पढी जान्ने ऊ होस् शास्त्रज्ञ पण्डित ।
तर त्यो मूर्खवत् त्याज्य भन्ने शङ्करको मत ॥
(२५)

९. तस्माद् असम्प्रदायवित् सर्वशास्त्रविदपि मूर्खवदेवोपेक्षणीयः ।
– भगद्गीता १३।२, शाङ्करभाष्य

विवर्तवाद

जिज्ञासु –

अनेक वाद छन् धेरै विवर्तवाद तत्त्वतः ।
बुझ्न मुश्किल भो ब्रह्मन् ! सुन्न पाउँ म सारतः ॥
(१)

आचार्य –

[१]वादप्रकार धेरै छन् संसारमा समग्रतः।
सम्पूर्ण जान्न गाह्रो छ जिज्ञासो ! बुझ सारतः ॥
(२)

प्राच्यदर्शनका वाद नबुझीकन वस्तुतः।
अद्वैतवादका वाद सकिन्न बुझ्न तत्त्वतः॥
(३)

वैशेषिक सँगै न्याय आरम्भवाद मान्दछन् ।
परमाणु मिली सारा ब्रह्माण्ड बन्छ भन्दछन् ॥
(४)

परमाणु महासूक्ष्म पाँचोटै भूतका कण ।
[२]न्यायदर्शनले दिन्छ परिभाषा भनीकन ॥
(५)

सृष्टिका सुरुमा सारा परमाणु मिलीकन ।
ईश्वरेच्छा भई हुन्छ सारा ब्रह्माण्ड सर्जन ॥
(६)

---

१. आरम्भवादः कणभक्षपक्षः सङ्घातवादस्तु भदन्तपक्षः ।
साङ्ख्यादिपक्षः परिणामवादो वेदान्तपक्षस्तु विवर्तवादः ॥
– सङ्क्षेपशारीरकम् २।६३

२. जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः । तस्य षष्ठतमो भागः परमाणुरितीर्यते ॥
– न्यायदर्शनम्

त्यस्तै प्रलयमा सृष्टि विखण्डित भई सब ।
अन्तमा परमाणुमै हुन्छ विलीन यो भव ॥
(७)

तन्त्वादि हेतुका भिन्न कपडा जुन बन्दछ ।
समवायी निमित्तादि आरम्भी हेतु भन्दछ ॥
(८)

आरम्भवाद यै नै हो कणादन्यायको मत ।
श्रौतसिद्धान्त यो हैन यो हैन वेदसम्मत ॥
(९)

सङ्घातवाद हो त्यो नै बौद्धसिद्धान्तसम्मत ।
सौत्रान्त्रिक सँगै अर्को त्यो वैभासिकको मत ॥
(१०)

घटादिकार्यमा हुन्छ सङ्घात परमाणुको ।
वस्त्वन्तरविना यै हो मत सङ्घातवादको ॥
(११)

साङ्ख्य, योग दुवै मान्छन् मृत्तिका घटकारण ।
परिणामाख्य यो वाद हो तात्त्विक सनातन ॥
(१२)

अन्यथाभाव हो यद्वा समसत्ताक हो जुन ।
विकारवाद नै त्यो हो परिणामाख्यशंसन ॥
(१३)

वेदान्तपक्षको वाद विवर्तवाद हो तर ।
अद्वैत बुझ्न गाह्रो छ वेदान्तवाद दुस्तर ॥
(१४)

नपढीकन वेदान्त ब्रह्मज्ञान असम्भव ।
ब्रह्मज्ञान भएमात्रै कैवल्यमोक्ष सम्भव ॥
(१५)

अद्वैतवाद गाह्रो छ बुझ्नेर गर्न चिन्तन ।
यसर्थ यसमा आए नाना प्रस्थान किञ्चन ॥
(१६)

अरू दर्शनका मुख्य सिद्धान्त वाद बन्दछन् ।
वेदान्तमा यिनै वाद प्रस्थानले प्रसिद्ध छन् ॥
(१७)

मुख्य प्रस्थान मानिन्छन् तीनोटा शास्त्रसम्मत ।
प्रतिबिम्ब अवच्छेद आभासवाद तत्त्वतः ॥
(१८)

[३]भामतीकारप्रस्थान अवच्छेदक वस्तुतः।
हो सुरेश्वरप्रस्थान आभासवाद मुख्यतः॥
(१९)

श्रीप्रकाशात्मको मुख्य प्रस्थान प्रतिबिम्ब हो ।
सर्वज्ञमुनिको त्यस्तै प्रस्थान प्रतिबिम्ब हो ॥
(२०)

तीनै प्रस्थानमा हुन्छ जीवस्वरूपवर्णन ।
विभिन्न शब्दमा गर्छन् आचार्य सब शंसन ॥
(२१)

तदर्थ चितिका साथ त्वमर्थ जीवको जब ।
हुन्छ तादात्म्य अध्यास जीवत्व बन्छ नै तब ॥
(२२)

सबै प्रस्थानको यौटै तात्पर्य हो चिरन्तन ।
जीव नै ब्रह्म हो ब्रह्म बन्छ ज्ञान भईकन ॥
(२३)

---

३. वाचस्पतेरवच्छिन्न आभासो वार्तिकस्य च ।
सङ्क्षेपशारीरकृतः प्रतिबिम्बस्तथेष्यते ॥ – वेदान्तसन्दर्भ

बुझ्न वेदान्तको वाद [४]अध्यारोप गरीकन ।
अपवाद गरेपश्चात् ज्ञान हुन्छ निरञ्जन ॥
(२४)

विवर्त बुझ्नका लागि आधार परिणाम हो ।
विकारवाद हो सोही यही नै साङ्ख्यवाद हो ॥
(२५)

[५]परिणाम बुझेमा नै विवर्त बुझ्न सम्भव ।
सर्वज्ञात्म स्वयं भन्छन् नत्र बुझ्न असम्भव ॥
(२६)

[६]प्रपञ्चासक्तले मान्छ वाद त्यो परिणाम नै ।
निष्पापले भने मान्छ विवर्तनाम वाद नै ॥
(२७)

विकार परिणामाख्य यौटै हो वाद वस्तुतः ।
माटोबाट घडा बन्नु विकारवादको मत ॥
(२८)

[७]मायातत्त्व लिई साथ हुने सृष्टि विकार हो ।
मायातत्त्वविना बन्ने सृष्टि चाहिँ विवर्त हो ॥
(२९)

---

४. अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते ।
नान्यत्र कारणात्कार्यं न चेत् तत्र न तद् भवेत् ।
मुमुक्षूणां बोधसिद्ध्यै श्रुतिभिःकल्पितः क्रमः ॥ – वेदान्तसन्दर्भ

५. विवर्तवादस्य हि पूर्वभूमिर्वेदान्तवादे परिणामवादः ।
व्यवस्थितेऽस्मिन् परिणामवादे स्वयं समायाति विवर्तवादः ॥
– सङ्क्षेपशारीरकम् २।६१

६. कृपणधीः परिणाममुदीक्षते क्षपितकल्मषधीस्तु विवर्तताम् ।
स्थिरमतिः पुरुषः पुनरीक्षते व्यपगतद्वितयं परमं पदम् ॥– सङ्क्षेपशारीरकम् २।६१

७. सतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विकार इत्युदीरितः ।
परिणामो नाम उपादानसमसत्ताककार्यापत्तिः ॥ – वेदान्तसन्दर्भ

[८]विवर्तवादको पूर्वभूमिका परिणाम हो ।
व्यवस्थित भए पश्चात् झुल्किने त्यो विवर्त हो ॥
(३०)

विकार नबुझी बुझ्न विवर्त छ असम्भव ।
विकारवाद जान्नाले विवर्त बुझ्न सम्भव ॥
(३१)

तरङ्गभेदले गर्दा चन्द्रमा भेद देखिने ।
त्यस्तै उपाधिले गर्दा चितिमा भेद देखिने ॥
(३२)

विवर्तवादमा व्यक्त वैवर्त्य चिति हो जुन ।
स्वरूप त्यसको हुन्छ सङ्क्षिप्त सूक्ष्म वर्णन ॥
(३३)

नत्यागी पूर्वको रूप अतात्त्विक रूपान्तर ।
प्रतीति हुनु हो रूप विवर्तको सधैँभर ॥
(३४)

वाद मायिक हुन् मिथ्या ती हुन् साधन केवल ।
वैवर्त्य चिति हो एक पारमार्थिक निर्मल ॥
(३५)

[९]कूटस्थ ब्रह्ममा भास्ने मिथ्या उपाधिले गरी ।
रूपान्तरणझैँ लाग्ने [१०]ब्रह्म बन्ने थरी थरी ॥
(३६)

---

८. अतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विवर्त इत्युदीरितः ।
विवर्तो नाम उपादानविषमसत्ताककार्यापत्तिः ॥ – वेदान्तसन्दर्भ

९. अभेदिनो निर्विकृतेरनेक मृषास्वरूपान्तरदर्शकत्वम् ।
विवर्तशब्दार्थ इह प्रसिद्धस्तरङ्ग भेदादिव चन्द्रभेदः ॥ – सङ्क्षेपशारीरकम् २।६६

१०. इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते । रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ॥
– बृहदारण्यकोपनिषद् २।५।१३

त्यो [११]'बहुस्यां प्रजायेय' मन्त्रशंसित हो जुन ।
आरम्भमा परिणाम स्पष्ट्याई पछि गैकन ॥
(३७)

यो सारा दृश्य मिथ्या हो विकार हो भनीकन ।
अन्तमा श्रुतिले गर्छ विकारवादशंसन ॥
(३८)

अणुवाद र आरम्भ असत् सत्कार्यवाद हुन् ।
परिणाम विकारादि सङ्घात शून्यवाद हुन् ॥
(३९)

वाद मायिक हुन् मिथ्या ती हुन् साधन वस्तुतः ।
वैवर्त्य चिति हो एक पारमार्थिक तत्त्वतः ॥
(४०)

[१२]'अनिर्वाच्या' भनी आयो भामतीकारको मत ।
विवर्तवादको गुह्य यही हो अर्थ सारतः॥
(४१)

वर्तनार्थक वृत्बाट मिली व्याकरणक्रम ।
विवर्तशब्द निष्पन्न हुन्छ ब्रह्मैक्य अन्तिम ॥
(४२)

सच्चिद् ब्रह्म स्वयं एक जडचेतन भैकन ।
विवर्तित हुनु नै हो विवर्तवाददर्शन ॥
(४३)

---

११. अहं प्रजायेय बहु स्वयं स्यामित्यादिनाऽऽदौ परिणाममुक्त्वा ।
विकारमिथ्यात्वमथ ब्रुवाणा विवर्तवादं श्रुतिरानिनाय ॥ – सङ्क्षेपशारीरकम् २।६७

१२. अनिर्वाच्याविद्याद्वितयसचिवस्य प्रभवतो विवर्ता यस्यैते वियदनिलतेजोऽबवनयः।
यतश्चाभूद्विश्वं चरमचरमुच्चावचमिदं नमामस्तद्ब्रह्मापरिमितसुखज्ञानममृतम् ॥
– भामतीटीका १

ब्रह्म नै हो अधिष्ठान ब्रह्ममा भै विवर्तित ।
मिथ्या संसार हो भास्नु विवर्तवाद तत्त्वतः ॥
(४४)

विवर्त अनि अध्यास लाग्छन् समान बाह्यतः ।
दुईमा छ ठुलो भेद बुझ्नुपर्दछ सूक्ष्मतः ॥
(४५)

विवर्तवादमा माया आफ्नू तत्त्व नदीकन ।
लुकेर बस्तछे भिन्न प्रकाशभिन्नझैँ तम ॥
(४६)

विवर्तमा अधिष्ठान सद्ब्रह्म हो अतात्त्विक ।
अध्यासमा अधिष्ठान असत् अज्ञान तात्त्विक ॥
(४७)

'नेति नेति' श्रुति गर्छ निषेध कार्यकारण ।
ब्रह्मबाहेक मिथ्या हुन् 'नेह नानास्ति किञ्चन' ॥
(४८)

प्रस्थान मत वादादि भविष्यद्वृत्तिमा गई ।
एकाकार भई मिल्छन् द्वैत अद्वैत नै भई ॥
(४९)

अजातवादमा मिल्छन् अद्वैत द्वैतदर्शन ।
अजात हो परब्रह्म सच्चिदानन्द चिद्घन ॥
(५०)

बुद्धि निर्मल संस्वच्छ अति सूक्ष्म बनेपछि ।
त्यै शुद्ध बुद्धिमा ब्रह्म साक्षात्कार हुने पछि ॥
(५१)

ब्रह्मसाक्षात्कार

जिज्ञासु –

आज्ञा होस् गुरुजी ! ब्रह्मसाक्षात्कार कसो गरी ।
सकिन्छ गर्न ? जिज्ञासा अगाडि राख्छु यो घरी ॥
(१)

आचार्य –

अति राम्रो गऱ्यौ प्रश्न साक्षात् नै ब्रह्मदर्शन ।
सकिन्न गर्न जिज्ञासो ! सावधान भई सुन ॥
(२)

पहिले पाठशालामा श्रोतव्यः पाठ आउँछ ।
शिक्षार्थीले त्यसैबाट शिक्षा अघि बढाउँछ ॥
(३)

के सुन्ने ? अनि के पढ्ने ? भन्नेछन् गुरुले तब ।
शिक्षासामान्यमा प्रायः यही नियम हो सब ॥
(४)

किन्तु वेदान्तमा चाडा साधनै हुनुपर्दछ ।
अनि श्रोतव्यका पूर्व द्रष्टव्य बुझ्नुपर्दछ ॥
(५)

आफ्नू द्रष्टव्य जिज्ञासु जब निश्चय गर्दछ ।
'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' तत्पश्चात् गर्नुपर्दछ ॥
(६)

[१]ब्रह्मज्ञानार्थ ब्रह्मिष्ठ गुरु श्रोत्रियमा गई ।
उपसत्ति गरोस् शिष्य समित्पाणि सिधै भई ॥
(७)

---

१. परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन ।
तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्, समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥
– कठोपनिषद् १।२।१२

ब्रह्मज्ञानार्थ जिज्ञासु गुरुका सामु गैकन ।
गर्नुपर्दछ जिज्ञासा ब्रह्मको नम्र भैकन ॥
(८)

ब्रह्मज्ञ गुरु तत्पश्चात् मुमुक्षु शिष्यका प्रति ।
ब्रह्मोपदेश गर्नेछन् विधिपूर्वक वाक्य ती ॥
(९)

विधिपूर्वक आफ्नू नै वेदवाक्य सुनीकन ।
गर्नू मनन शास्त्रोक्त निदिध्यासन चिन्तन ॥
(१०)

यी हुन् [२]दर्शनका हेतु यी हुन् आन्तर साधन ।
लामू अभ्यास गर्नाले होला सद्ब्रह्मदर्शन ॥
(११)

गर्नू [३]चिन्तन सद्ब्रह्म भन्नु आपसमा सदा ।
ब्रह्ममा डुब्नु चुर्लुम्म हो ब्रह्माभ्यास सर्वदा ॥
(१२)

[४]जागेदेखि सुतेसम्म गरौँ वेदान्तचिन्तन ।
कामादि चित्तमा पस्न दिनुहुन्न कदाचन ॥
(१३)

ब्रह्मदर्शनका लागि स्वाध्यायविधिका सँग ।
गर्नू श्रवण वेदान्त ब्रह्मिष्ठ गुरुका सँग ॥
(१४)

---

२. श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।
मत्त्वा च शततं ध्येयमेते दर्शनहेतवः ॥ – वेदान्तसन्दर्भ

३. तच्चिन्तनं तत्कथनं तत्परस्परबोधनम् ।
एतदेकपरत्वञ्च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः ॥ – वेदान्तसन्दर्भ

४. आसुप्तेरामृते कालं नयेद् वेदान्तचिन्तया ।
दद्यान्नावसरं किञ्चित्कामादिनां मनागपि ॥ – वेदान्तसन्दर्भ

गरे मनन सश्रद्ध निदिध्यासनका सित ।
‘महावचन बन्नेछ मुक्तिको हेतु अन्ततः॥
(१५)

‘द्रष्टव्य’ वाक्यका साथै ‘श्रोतव्यः’ आदि वाक्यमा ।
‘तव्यत्’ प्रत्यय आएको देखिन्छ उपदेशमा ॥
(१६)

विधिमा वाक्य यो तव्यत् लाग्ने त्यो जुन कर्म हो ।
अतः वेदान्तको ज्ञान देखिन्छ कर्मशेष हो ॥
(१७)

पूर्वोक्त पूर्वपक्षीको मत गर्न विखण्डन ।
दिन्छौँ आचार्यका साथै शास्त्रवाक्य अनेकन ॥
(१८)

द्रष्टव्य आदिमा मिश्र भन्छन् छैन कुनै विधि ।
यसमा यतिजी भन्छन् लाग्ने नियम हो विधि ॥
(१९)

किन्तु हो प्रश्न यो तव्यत् ज्ञानार्थक कि ? काम्य हो ?
आदेशात्मक हो यद्वा ? यो अर्हार्थक वाक्य हो ?
(२०)

लामू छ यसमा चर्चा त्यसतर्फ नगैकन ।
अत्यन्त सूक्ष्ममा केही सारमा हुन्छ लेखन ॥
(२१)

द्रष्टव्य आदि यी तव्यत् हैनन् विधि सबैतिर ।
अर्हार्थक कतै हुन् यी विध्यर्थक कतैतिर ॥
(२२)

---

५. स्वाध्यायधर्मपठितं निजवेदशाखावेदान्तभूमिगतमादरपालितञ्च ।
सन्न्यासिना परदृशा गुरुणोपदिष्टं, साक्षान्महावचनमेव विमुक्तिहेतुः ॥
– सङ्क्षेपशारीरकम् ३।२९५

कर्मकाण्डविषे तव्यत् यो भाव्यार्थक बन्दछ ।
ज्ञानकाण्डविषे तव्यत् यो सिद्धार्थक बन्दछ ॥
(२३)

कर्मकाण्डहुँदो तव्यत् यो विध्यर्थक बन्दछ ।
ज्ञानकाण्डहुँदो तव्यत् यो अर्हार्थक बन्दछ ॥
(२४)

[६]'अर्हे कृत्यतृचश्चादि' योग्यतार्थकमात्र हुन् ।
भन्छन् पाणिनि यी तव्यत् विधिका निम्ति होइनन् ॥
(२५)

पारेर मुनिले स्पष्ट लेख्नुभो जुन शास्त्रतः ।
त्यसलाई बुझेमात्रै होला छर्लङ्ग वस्तुतः॥
(२६)

अतः द्रष्टव्यको तव्यत् विध्यर्थक नभैकन ।
आत्मदर्शनको योग्य भन्ने हो अन्य होइन ॥
(२७)

[७]निमन्त्रणादिको तव्यत् हो विध्यर्थक निश्चित ।
हो अर्हार्थकको तव्यत् सिद्धार्थक सुनिश्चित ॥
(२८)

वेदान्तार्गतको तव्यत् भूत हो भव्य होइन ।
ब्रह्मज्ञानार्ह हो तव्यत् स्वर्गबोधक होइन ॥
(२९)

---

६. अर्हे कृत्यतृचश्च पाणिनिवचः स्पष्टं विधत्ते यतः,
तस्माद्दर्शनयोग्यतां वदति नस्तव्यो न तत्त्वान्तरम् ।
तस्मादात्मपदार्थमात्रनियतं मेयत्वमेकान्ततो
द्रष्टव्यादिवचो वदत्यनुभवादज्ञात आत्मा यतः ॥
– सङ्क्षेपशारीरकम् २।५१

७. विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् । – सिद्धान्तकौमुदी ३।३।१६१

विधिप्रधानमा 'भूतं भव्याय' न्याय लाग्दछ ।
ज्ञानप्रधानमा 'भव्यं भूताय' न्याय लाग्दछ ॥
(३०)

कर्मप्रवृत्ति हो [८]'भव्य स्वर्गादि लोक पाउनु ।
ज्ञानप्रवृत्ति हो भूत आफैँ ब्रह्म स्वयं हुनु ॥
(३१)

वेदावसान हो सर्वं भन्छ 'तत्तु समन्वयात्' ।
'सर्वापेक्षा च यज्ञादे' श्रुतिले भन्छ भूत तत् ॥
(३२)

'कर्ममा [९]साध्यका निम्ति किन्तु सिद्धोपदेश हो ।
ज्ञानमा सिद्धका लागि किन्तु साध्योपदेश हो ॥
(३३)

द्रष्टव्यबाट नै मैले थालेथेँ यो उपक्रम ।
उपसंहारका निम्ति त्यहीँ फर्कन्छु फेरि म ॥
(३४)

उपक्रमोपसंहार लिई तात्पर्यको क्रम ।
उपपत्यर्थ फर्कन्छु द्रष्टव्यतर्फ फेरि म ॥
(३५)

सन्न्यास लिनु नै पूर्व ब्रह्मज्ञ याज्ञवल्क्यले ।
उपदेश गरेथे जो मैत्रेयीकन स्नेहले ॥
(३६)

---

८. भव्याय भूतमिति किञ्च विधिप्रधाने, काण्डे नयोऽयमिह तद्विपरीतमाहुः ।
भूताय भव्यमिति भूतपरं हि सर्वं वेदावसानमिति सूत्रकृदाचचक्षे ॥
– सङ्क्षेपशारीरकम् १।३१२

९. भूतस्य भव्याय यथोपदेशः, क्रियापरे वस्तुपरे तु काण्डे ।
न हीष्टमेवं विपरीतमस्मिन्, भव्यस्य भूताय सदोपदेशः ॥
– सङ्क्षेपशारीरकम् १।४८२

सुनेर प्रश्न पत्नीको दयाद्र पति भैकन ।
उपदेश गरेथे जो आत्मोद्धारार्थ तत्क्षण ॥
(३७)

'अमृतत्वस्य..वित्तेन' भन्दै शुरु गरीकन ।
धनले मुक्ति मिल्दैन उल्टै त्यो बन्छ बन्धन ॥
(३८)

सारा संसार हो स्वार्थी पति पत्नी सुहृज्जन ।
आफ्नै निमित्त नै गर्छन् माया प्रीति अरूकन ॥
(३९)

'न वा अरे ..पति'बाट उपदेश गरी शुरु ।
द्रष्टव्यः अनि श्रोतव्यः ध्यातव्यः भन्दछन् अरू ॥
(४०)

साक्षात्कारार्थ गन्तव्य 'द्रष्टव्यः'स्पष्ट नै भई ।
'श्रोतव्यः' निम्ति जिज्ञासु पस्नन्छ गुरुमा गई ॥
(४१)

'द्रष्टव्यः' नै चिदात्मा हो आत्मा हो ब्रह्म चिद्घन ।
ब्रह्मज्ञानार्थ 'श्रोतव्यः' हो महावाक्य साधन ॥
(४२)

'श्रवणं नाम आत्मावगतये पद्म भन्दछन् ।
शारीरक र वेदान्त मोक्षसाधन बन्दछन् ॥
(४३)

अद्वैत ब्रह्ममा नै छ मुख्य तात्पर्य वाक्यको ।
भन्ने निश्चयका साथ गर्नु श्रवण वाक्यको ॥
(४४)

गरी श्रवण वेदान्त बुझी अर्थ गरी स्थिर ।
मानान्तर विरोधादि तर्कले गर्नु ती पर ॥
(४५)

तर्कोक्त ज्ञान उत्पन्न गर्नु हो तर्क तत्त्वतः ।
त्यो हो मानस व्यापार त्यो हो मनन वस्तुतः ॥
(४६)

दुर्वासना अनादि त्यो चित्तका भित्र बस्तछ ।
त्यल्ले विषयका तर्फ चित्तलाई घिसार्दछ ॥
(४७)

सधैँ विषयमा जाने चित्त भित्र लगीकन ।
आत्मामा स्थिर गर्ने हो व्यापार निदिध्यासन ॥
(४८)

द्रष्टव्यपछि आत्माको उपदेश गरी शुरु ।
आत्मा अभिन्न सारामा क्षत्री ब्राह्मण वा अरू ॥
(४९)

दिन्छन् दुन्दुभि शङ्खादि उदाहरण ती अरू ।
आत्मस्वरूप साराको ग्रहणार्थ भनी गुरु ॥
(५०)

निःश्वासभूत आत्माका ऋग्वेद आदि शास्त्र हुन् ।
आत्मा आश्रय साराको जडचेतन जे हऊन् ॥
(५१)

त्यो आत्मा कसले देख्छ ? सुँघ्छ ? सुन्दछ ? ढोग्दछ ?
विज्ञाता सबको आत्मा कसले जान्न सक्तछ ?
(५२)

द्रष्टाका दृष्टिको लोप हुँदैन कहिल्यै पनि ।
अविनाशी भएकाले ऊ देख्छ जहिले पनि ॥
(५३)

'श्रोतव्यः'देखि 'ध्यातव्यः'सम्मको मात्र केवल ।
भर्तृप्रपञ्चको व्याख्या दिन्छु सारांशमा तल ॥
(५४)

त्यो 'आत्मा वा अरे'देखि 'ब्रह्म तं'सम्म हो जुन ।
श्रुतिले गर्नलाई हो श्रोतव्यको निरूपण ॥
(५५)

'स यथा दुन्दुभे'देखि पूर्व त्यो मधुब्राह्मण ।
त्यो हो मननका लागि आत्माको गर्न चिन्तन ॥
(५६)

मधुब्राह्मण आएको निदिध्यासननिम्ति हो ।
सर्वाधिपति आत्मा नै ध्यातव्य भन्ननिम्ति हो ॥
(५७)

भर्तृप्रपञ्चको उक्त गरेर मत खण्डन ।
गर्छन् शङ्करले फेरि आफ्नू सिद्धान्त मण्डन ॥
(५८)

जसरी शास्त्रका द्वारा श्रोतव्य हुन्छ निश्चित ।
त्यस्तै नै तर्कका द्वारा हुने मनन निश्चित ॥
(५९)

शास्त्र तर्क दुवैद्वारा गरी अर्थ सुनिश्चय ।
निदिध्यासन सोहीको गरिने हो विनिश्चय ॥
(६०)

तसर्थ यिनका लागि व्यर्थ भिन्न विभाग हो ।
उल्लेख श्रुतिमा जे छ सोही विभाग पूर्ण हो ॥
(६१)

द्रष्टव्यबाट आत्माको भई शुरु उपक्रम ।
मधुब्राह्मणमा हुन्छ उपसंहार निर्भ्रम ॥
(६२)

[१०]'रूपं रूपं प्रतिरूपः' आत्मा धेरै भईकन ।
गर्छ बाहिर आत्माले स्वरूप प्रतिख्यापन ॥

(६३)

[११]'इन्द्रो मायाभिः' त्यो आत्मा माया उपाधि लीकन ।
देखापर्दछ सर्वत्र लिई रूप अनेकन ॥

(६४)

आत्मा द्रष्टव्य श्रोतव्य मन्तव्य निदिध्यास्य हो ।
आत्मा नै ब्रह्म हो सो नै साक्षात्कार्य सुबोध्य हो ॥

(६५)

बुद्धिको वृत्ति संस्वच्छ भएमा सूक्ष्म निर्मल ।
ब्रह्म त्यै बुद्धिमा होला साक्षात्कार झलामल ॥

(६६)

निष्काम [१२]यज्ञ कर्मादि गरी शुद्ध भई मन ।
पुत्रैषणादि सम्पूर्ण एषणा पर भैकन ॥

(६७)

तत्त्वम्पदार्थको हुन्छ जसको पूर्ण शोधन ।
ऊ यसै जन्ममा जान्छ कैवल्यमुक्त भैकन ।

(६८)

---

१०. रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । – बृहदारण्यकोपनिषद् २।५।१३

११. इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते । – बृहदारण्यकोपनिषद् २।५।१३

१२. यज्ञादिक्षपितसमस्तकल्मषाणां पुत्रादित्रयगतसङ्गवर्जितानाम् ।
संशुद्धे पदयुगलार्थतत्त्वमार्गे प्रायेणोद्भवति हि जन्मनीह विद्या ॥
– सङ्क्षेपशारीरकम् ३।३४८

अज्ञान

जिज्ञासु –

समष्टि व्यष्टि सारामा अज्ञान मूलकारण ।

भन्नोस् आचार्य ! गर्ने हो कसरी ? त्यो निवारण ॥

(१)

आचार्य –

[1]आफ्नै अज्ञानद्वारा नै जगत् जीव र ईश्वर ।

मनुष्य सिर्जना गर्छ हे जिज्ञासो ! सधैँभर ॥

(२)

अज्ञानबाट ढाकिन्छ ब्रह्मभाव निरन्तर ।

ब्रह्म बन्छ स्वयं मान्छे आफ्नै अज्ञान भै पर ॥

(३)

अभावरूप अज्ञान मान्दछ न्यायदर्शन ।

त्यो भावरूप अज्ञान मान्छ अद्वैतदर्शन ॥

(४)

[2]असत् होइन अज्ञान अनि सत् पनि होइन ।

सदसत् पनि यो हैन अभाव पनि होइन ॥

(५)

---

१. स्वाज्ञानकल्पितजगत्परमेश्वरत्वजीवत्वभेदकलुषीकृतभूमभावा ।
स्वाभाविकस्वमहिमस्थितिरस्तमोहा प्रत्यक्चितिर्विजयते भुवनैकयोनिः ॥

– सङ्क्षेपशारीरकम् १।२

२. सन्नाप्यसन्नाप्युभयात्मिका नो, भिन्नाप्यभिन्नाप्युभयात्मिका नो ।
साङ्गाप्यनङ्गाप्युभयात्मिका नो, महाद्भुताऽनिर्वचनीयरूपा ॥
अव्यक्तनाम्नी परमेशशक्तिः, अनाद्यविद्या त्रिगुणात्मिका परा ।
कार्यानुमेया सुधियैव माया, यया जगत्सर्वमिदं प्रसूयते ॥

– विवेकचूडामणि १११,११०

छैन अज्ञान के भन्ने ? सृष्टि गर्छ चराचर।
छ भनौँ किन्तु देखिन्न ज्ञानले हट्छ यो तर॥
(६)
अतः अज्ञान माया र अविद्या भावरूप हुन्।
ब्रह्माण्डसृष्टि साराका अनिर्वाच्याख्य हेतु हुन्॥
(७)
[३]प्रपञ्चसिर्जनाको हो अज्ञान मूलकारण।
अज्ञान नहटेसम्म हुन्न दुःखनिवारण॥
(८)
अज्ञाननाशका लागि वेदान्त पढ्नुपर्दछ।
अज्ञान कर्मले नाश हुँदैन बुझ्नुपर्दछ॥
(९)
[४]त्यो अज्ञान कहाँ बस्छ ? केको विषय गर्दछ ?
यो हो शाश्वत जिज्ञासा यल्ले सधैँ सताउँछ॥
(१०)
चितिमा बस्छ अज्ञान चित्कै विषय गर्दछ।
अज्ञान जीवको हेतु जीवलाई घुमाउँछ॥
(११)
[५]अज्ञान बस्छ ढाकेर ज्ञानलाई निरन्तर।
अज्ञान जड हो मूढ अनिर्वाच्य सधैँभर॥
(१२)

---

३. अज्ञानमेवास्य हि मूलकारणं तद्धानमेवात्र विधौ विधीयते।
विद्यैव तन्नाशविधौ पटीयसी न कर्म तज्जं सविरोधमीरितम्॥ – रामगीता ९

४. आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला॥
– सङ्क्षेपशारीरकम् १।३१९

५. अज्ञानमित्यजडबोधतिरस्क्रियात्मा, जाड्यं च मौढ्यमिति च प्रकृतिप्रसिद्धा।
सा चातिदुःस्थितवपुर्दृशमद्वितीयाम्, आलिङ्गति स्म घृतपिण्ड इवाग्निमिद्धम्॥
– सङ्क्षेपशारीरकम् १।३१७

आत्मामा बस्छ अज्ञान आफ्नै आश्रय छोप्तछ ।
बहुनामी छ अज्ञान जे पनि बन्नसक्तछ ॥
(१३)

[६]यसका नाम धेरै छन् अज्ञान, प्रकृति अनि ।
माया, तिमिर, तामिस्र, अन्धतमस हो पनि ॥
(१४)

तमिस्र, जडिमा, आन्ध्य, गुणसाम्य अनि जगत् ।
अनृत, प्रकृति, निद्रा, सुषुप्ति, प्रलयै, असत् ॥
(१५)

यो हो अच्युतकी शक्ति तुच्छ अज्ञान हो तर ।
नगरी यसको नाश मुक्ति पाउन दुष्कर ॥
(१६)

आत्मज्ञान जसै हुन्छ त्यो अज्ञान हराउँछ ।
जसरी घिउको डल्लो आगोभित्र बिलाउँछ ॥
(१७)

[७]तेजको पुञ्ज हो सूर्य तर बादल ढाक्तछ ।
मन्द आँखा हुनेलाई हराएतुल्य लाग्दछ ॥
(१८)

ढाक्ने बादलको सत्ता सूर्य गर्छ प्रकाशित ।
अन्यथा त्यसको सत्ता रहन्छ अप्रकाशित ॥
(१९)

---

६. चिद्वस्तुनश्चिति भवेत्तिमिरं तमिस्रम्, तामिस्रमन्धतमसं जडिमा तमिस्रा ।
माया जगत्प्रकृतिरच्युतशक्तिरान्ध्यं निद्रा सुषुप्तिरनृतं प्रलयो गुणैक्यम् ॥
– सङ्क्षेपशारीरकम् १।३१

७. घनच्छन्नदृष्टिर्घनच्छन्नमर्कं यथा मन्यते निष्प्रभञ्चातिमूढः ।
तथा बद्धवद्भाति यो मूढदृष्टेः, स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥
– आचार्य हस्तामलकः

त्यस्तै नै मूढले आत्मा हराएतुल्य ठान्दछ ।
नित्योपलब्ध हो आत्मा कसरी त्यो हराउँछ ?
(२०)

माया समष्टि हो शक्ति ब्रह्मकी अन्तरङ्गिका ।
ब्रह्मकी सृष्टिमा यै हो अन्तरङ्गा सहायिका ॥
(२१)

व्यष्टि अज्ञान हो बस्छ अन्तःकरणवृत्तिमा ।
घुमाउँछ यसैले नै चौरासीलाख योनिमा ॥
(२२)

‘ब्रह्मज्ञानाग्निका द्वारा अज्ञान पूर्ण डढ्दछ ।
ज्ञानी ब्रह्म थियो पैले फेरि त्यो ब्रह्म बन्दछ ॥
(२३)

‘ज्ञानादेव तु कैवल्यम्’ श्रुतिले नित्य भन्दछ ।
ब्रह्मज्ञानविना यो नै भवबन्धन बन्दछ ॥
(२४)

८. न तस्य प्राणा उत्क्रमन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्म सन् ब्रह्माप्येति ।
– नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषद् ५

ब्रह्मचिन्तन

जिज्ञासु –
सकिन्छ कसरी ब्रह्मन् ! गर्न त्यो ब्रह्मचिन्तन ?
आज्ञा होस् म भएँ सारै अज्ञानी र अकिञ्चन ॥
(१)

आचार्य –
अज्ञान वा अविद्याको निवृत्ति मोक्ष हो भनी ।
उद्घोष गर्दछन् हाम्रा वेदवेदान्तले पनि ॥
(२)

[१]प्रतियोगिविनिर्मुक्त ब्रह्मको गर्नु चिन्तन ।
कौषीतकि यही भन्छ मननीय सबैकन ॥
(३)

निषेधपछिको हुन्छ अभाव हो खडा जुन ।
[२]प्रतियोगी त्यही नै हो भन्छ त्यो न्यायदर्शन ॥
(४)

पुरोवर्ती उपाधिमा वस्तु हो जुन देखिने ।
निषेध त्यसको गर्दा प्रतियोगी खडा हुने ॥
(५)

---

१. प्रतियोगिविनिर्मुक्तब्रह्ममात्रं विचिन्तये । – कौषीतकिब्राह्मणोपनिषद् १।१
२. यस्य अभावः स प्रतियोगी । – न्यायदर्शनम्

[3]मिथ्यास्वरूप हो त्यो नै वेदान्ताचार्यसम्मत ।
यो बुझ्के सजिलो हुन्छ वेदान्त बुझ्न तत्त्वतः ॥
(६)

त्यो मिथ्या [4]बाध हो भन्ने चित्सुखाचार्यको मत ।
प्रतियोगी खडा हुन्छ त्रैकालिक निषेधतः ॥
(७)

अज्ञान त्यो जहाँ हुन्छ ज्ञानद्वारा निवर्तित ।
बाधस्वरूप हो सोही भन्ने आचार्यको मत ॥
(८)

[5]अविद्यानाश हो मोक्ष अविद्या हो जगत् तर ।
विद्या हो अद्वया शान्ता अविद्यादेखि हो पर ॥
(९)

[6]मोहको नाश हो आत्मा ज्ञातत्व उपलक्षित ।
उपलक्षण नाशिन्छ आत्मा रहन्छ अन्ततः ॥
(१०)

---

३. (क) मिथ्याशब्दोऽनिर्वचनीयता वचन । – पञ्चपादिका
(ख) प्रतिपन्नोपाधावभाव प्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वम् । – पञ्चपादिकाविवरणटीका
(ग) प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं वा मिथ्यात्वम् ॥ –अद्वैतसिद्धिः
(घ) ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा मिथ्यात्वम् । – अद्वैतसिद्धिः
(ङ) स्वाश्रयनिष्ठात्यन्तभावप्रतियोगित्वं वा मिथ्यात्वम् । – प्रत्यक्तत्त्वप्रदीपिका
(च) ज्ञानविविक्तत्वं वा मिथ्यात्वं । – आनन्दबोधाचार्यः

४. अज्ञानस्य स्वकार्येण वर्तमानेन प्रविलीनेन सह ज्ञाननिवृत्तिर्बाधः ।
– पञ्चपादिका, विवरणटीका

५. अविद्यास्तमयो मोक्षः सा संसार उदाहृतः ।
विद्यैव चाद्वया शान्ता तदस्तमय उच्यते ॥ – ब्रह्मसिद्धिः ३।१०।६

६. निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः ।
उपलक्षणनाशेऽपि स्यान्मुक्तः पाचकादिवत् ॥ – प्रत्यक्तत्त्वप्रदीपिका ४।८

[7]शास्त्राचार्यहरूबाट उपदिष्ट सुसंस्कृत ।
मन साधन हो मोक्षप्राप्तिमा जुन वस्तुतः ॥

(११)

अविद्या त्यसका कार्य तत्काल नष्ट बन्दछन् ।
आत्मज्ञान जसै हुन्छ निषेध्यहेतु भाग्दछन् ॥

(१२)

[8]निषेध्य वस्तुका हेतु समाप्त बन्दछन् जब ।
निषेध पनि नाशिन्छ तत्कालै ज्ञान भै तब ॥

(१३)

प्रमातृत्वादिको भाव रहन्छ जहिलेतक ।
कैवल्य हुनसक्तैन जीवको तहिलेतक ॥

(१४)

[9]प्रमातृपन हो कार्य अविद्याको भने जब ।
'नेति नेति' श्रुतिद्वारा हट्दछन् दुइटै तब ॥

(१५)

निषेध 'नेति' हो त्यल्ले अभाव हो खडा हुने ।
अभावले सिधै फेरि प्रतियोगी खडा हुने ॥

(१६)

---

७. (क) मनसैवानुद्रष्टव्यम् । – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।१९
(ख) शास्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृतं मन एव आत्मदर्शने करणम् ।
– भगवद्गीता २ । २१

८. निरस्ताज्ञानतत्कार्ये लब्ध आत्मन्यथात्मना ।
निषेध्यहेतौ प्रध्वस्ते निषेधोऽपि निवर्तते ॥ – बृहदारण्यकोपनिषद्वार्तिक

९. (क) प्रमातृत्वादिना यावत्किञ्चिदत्र विवक्षितम् ।
तदभावश्च तत्सर्वं नेतीति प्रतिषिध्यते ॥ – बृहदारण्यकोपनिषद्वार्तिक
(ख) अथात आदेशो नेति नेति । – बृहदारण्यकोपनिषद् २।३।६

प्रतियोगी भएपश्चात् अद्वैतभाव नाशिने।
अद्वैतब्रह्मसिद्धान्त यल्ले खण्डित नै हुने॥

(१७)

यसमा 'नेति'का द्वारा अविद्या जब हट्तछ।
अभाव पनि तत्काले 'न'द्वारा भस्म बन्दछ॥

(१८)

चारै अभाव तत्कालै सारा नाश भएपछि।
प्रतियोगी कहाँ हुन्छ ? अभावै नभएपछि॥

(१९)

प्रतियोगीविना ब्रह्म शुद्ध अद्वैत बन्दछ।
त्यसैले [१०]'नेह नानास्ति किञ्चन' श्रुति भन्दछ॥

(२०)

[११]दृश्यात्मक सबै मिथ्या जड हुन् ती अकिञ्चन।
अभाव प्रतियोग्यादि नाश गर्दछ चेतन॥

(२१)

भनेँ यो श्रुतितात्पर्य तिमीलाई कथञ्चन।
प्रतियोगिविनिर्मुक्त गर लौ ब्रह्मचिन्तन॥

(२२)

---

१०. मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किञ्चन।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति॥– बृहदारण्यकेपनिषद् ४।४ ।१९

११. निषेध्यं सर्वमेवैतदनिषेध्यात्मवस्तुगम्।
अतो नाभावनिष्ठस्यादभावस्यापि निह्नवत्॥ – बृहदारण्यकोपनिषद्वार्तिक

आत्मा

जिज्ञासा –

आत्मा र परमात्माको ज्ञान नै नभईकन ।
आत्माको कसरी ज्ञान गर्ने हो ? क्षुब्ध भो मन ॥
(१)

यसमा गुरुजी ! भन्नोस् जिज्ञासुकन सारतः ।
आफ्नै आत्मा छ अज्ञेय अहिलेसम्म वस्तुतः ॥
(२)

आचार्य –

[१]अत सातत्यगत्यर्थ धातुबाट मनिण् भई ।
सद् आत्मा हुन्छ निष्पन्न विभु व्यापक फैलिई ॥
(३)

सुषुप्तिमा त्यही आत्मा ब्रह्मात्मभाव पाउँछ ।
विना इन्द्रिय आत्मा त्यो सपनामा रमाउँछ ॥
(४)

जाग्रत्मा अनि आत्माले सारा विषय भोग्दछ ।
अवस्था त्रयमा व्याप्त यो आत्मा सूत्र बन्दछ ॥
(५)

[२]आत्मालाई कुनै जीव कसैले तत्त्व भन्दछन् ।
कसैले भन्दछन् ज्ञान कोही अद्वय भन्दछन् ॥
(६)

---

१. यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह ।
यच्चास्ति सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते ॥ – लिङ्गपुराण १।७०।९६

२. वदन्ति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् ।
ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते ॥ – श्रीमद्भागवत १।२।११

परमात्मा कुनै भन्छन् कसैले ब्रह्म भन्दछन् ।
भगवान् भन्दछन् कोही आत्मा सर्वत्र मान्दछन् ॥

(७)

अद्वैत सत्य चित् आत्मा कार्यकारणका पर ।
सृष्टि पालनका साथै नाशमा यो सबैतिर ॥

(८)

महाप्रलयमा आत्मा अद्वैत भै निरञ्जन ।
कार्यकारणसंसृष्टि लीन गर्छ सबैकन ॥

(९)

सृष्टिका शुरुमा आत्मा शुद्ध [३]सत् मात्र भैकन ।
त्यो [४]'बहु स्यां प्रजायेय' सङ्कल्प गर्छ तत्क्षण ॥

(१०)

[५]शुरुमा पनि सत् आत्मा रहन्छ स्थितिमा पनि ।
अन्तमा पनि सत् आत्मा रहन्छ शुद्ध चित् बनी ॥

(११)

सत्यं, ज्ञानं, अनन्तं, सत्, विभु, ब्रह्म, चितीश्वर ।
आत्माकै नाम हुन् सारा आत्माबाहेक के छ र ?

(१२)

विश्वसर्जनका पैले आत्मामात्रै थियो जब ।
धेरै हुने गऱ्यो इच्छा [६]'तत्सृष्ट्वा' पछि नै तब ॥

(१३)

---

३. सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । – छान्दोग्योपनिषद् ६।२।१
४. बहु स्यां प्रजायेय । – छान्दोग्योपनिषद् ६।२।३
५. अहमेवासमेवाग्रे नान्यद् यत् सदसत्परम् ।
पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ॥ – श्रीमद्भागवत २।९।३२
६. तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । – तैत्तिरीयोपनिषद् २।६।१

जडसृष्टि गरी आत्मा त्यसैका भित्र नै पस्यो ।
सच्चिदानन्द आत्मा त्यो अल्पज्ञ जीव भै बस्यो ॥

(१४)

ब्रह्म जीव र आत्मा वा साक्षी हुन् एउटै जब ।
उपाधिभेदले गर्दा पृथक् वर्णित हुन् सब ॥

(१५)

[७]एउटै वृक्षमा बस्छन् दुइटा खग सुन्दर ।
एउटा फल खाएर शोकमग्न सधैँभर ॥

(१६)

अर्को पक्षी नखाएरै हेरिबस्छ निरन्तर ।
पहिलो जीव आत्मा हो दोस्रो साक्षी परात्पर ॥

(१७)

[८]ब्रह्मरूप स्वयं कृष्ण भन्छन् अर्जुनका प्रति ।
सबैका भित्र बस्ने म आत्मा हुँ जीव छन् जति ॥

(१८)

[९]जोद्वारा नसुनेको त्यो सुनेको हुन्छ वस्तुतः ।
त्यो हो अमत जो हुन्छ मत निश्चित तत्त्वतः ॥

(१९)

---

७. द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ – श्वेताश्वतरोपनिषद् ४ । ६

८. अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः । – श्रीमद्भगवद्गीता १०।२०

९. क. येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति ।
ख. यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिके-त्येव सत्यम् । – छान्दोग्योपनिषद् ६।१।३,४

१०. एको देवः सर्वभूतेषु गूढः, सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः, साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ – श्वेताश्वतरोपनिषद् ६। ११

अविज्ञात पनि ज्ञात जो जानेपछि बन्दछ ।
यै हो विशिष्ट आदेश छान्दोग्यश्रुति भन्दछ ॥
(२०)
मृत्तिकाज्ञानका पश्चात् मृद्विकारहरू सब ।
जानिन्छन् जसरी त्यस्तै सारा आत्मसमुद्भव ॥
(२१)
आत्मज्ञान जसै हुन्छ आत्मामा नै विवर्तित ।
विश्वब्रह्माण्ड देखिन्छ यौटै आत्मा यथार्थतः ॥
(२२)
यै हो यौटा बुझ्के सारा बुझ्किने श्रुतिको मत ।
यौटै ब्रह्म सदात्मा भै सबैमा बस्छ तत्त्वतः ॥
(२३)
[१०]श्वेताश्वतरले भन्छ प्राणीका भित्रमा सदा ।
एउटा देवता बस्छ आत्मा भैकन सर्वदा ॥
(२४)
कर्माधिष्ठान नै त्यै हो अन्तरात्मा परात्पर ।
साक्षी चेतन सर्वात्मा शुद्ध निर्गुण ईश्वर ॥
(२५)
[११]त्यो साक्षात् अपरोक्षादि स्वरूपले निरूपित ।
हो सर्वान्तर नै ब्रह्म त्यै आत्मा ज्ञेय तत्त्वतः ॥
(२६)

११. यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः । – बृहदारण्यकोपनिषद् ३।४।१

अव्यवहित साक्षात् त्यो अपरोक्ष अगौण हो ।
मन इन्द्रियभन्दा त्यो टाढा अज्ञेय तत्त्व हो ॥
(२५)

[१२]आत्मा द्रष्टव्य हो साक्षात् श्रोतव्य मननीय हो ।
ध्यातव्य अन्ततः सोही त्यै साक्षात्करणीय हो ॥
(२६)

१२. आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम् । – बृहदारण्यकोपनिषद् २।४।५

आत्मस्वरूप मोक्ष

जिज्ञासु –

आत्मस्वरूप हो मोक्ष भन्ने छ शास्त्रको मत ।
सजिलै जान्न गाह्रो छ आत्मस्वरूप शास्त्रतः ॥

(१)

आचार्य –

वस्तुप्रधान हो ब्रह्म पुरुषाधीन होइन ।
रहस्यमय हो ज्ञान यो साधारण होइन ॥

(२)

कसको कुन इच्छाले यो सारा सृष्टि चल्दछ ?
सृष्टिको के कुरा हाम्रो व्यष्टि जीवन चल्दछ ?

(३)

[१]कसको कुन इच्छाले हाम्रो यो मन चल्दछ ?
आफ्ना विषयका साथ कसरी मन लाग्दछ ?

(४)

[२]कसको प्रेरणा पाई प्रधान प्राण चल्दछ ?
[३]कसको शक्ति पाएर किन मानिस बोल्दछ ?

(५)

त्यस्तै नै कुन [४]द्यौताले हाम्रा यी चक्षु खोल्दछ ?
यी कान सुन्नका लागि कल्ले प्रेरित गर्दछ ?

(६)

---

१. केनेषितं पतति प्रेषितं मनः । – केनोपनिषद् १।१
२. केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः । – केनोपनिषद् १।१
३. केनेषितां वाचमिमां वदन्ति । – केनोपनिषद् १।१
४. चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति । – केनोपनिषद् १।१

हे आचार्य ! हओस् आज्ञा आत्मस्वरूप तत्त्वतः ।
जान्ने अति छ जिज्ञासा जिज्ञासुकन सूक्ष्मतः ॥
(७)

आचार्य –

सुन्दा सामान्यझैँ लाग्ने गहिरा प्रश्न यी तर ।
सजिलै दिन गाह्रो छ यिनको गुह्य उत्तर ॥
(८)

यी सबै प्रश्नका भित्र वेदान्तको रहस्य छ ।
गुह्य उत्तर जानेमा जीव नै ब्रह्म बन्दछ ॥
(९)

हाम्रा नै प्रश्न हुन् सारा श्रुतिले तर सोध्दछिन् ।
हामीबाट यिनैको नै श्रुति उत्तर खोज्दछिन् ॥
(१०)

के हो उत्तर ? यो जान्न शरण श्रुतिकै पर ।
ब्रह्मज्ञ गुरुमा जाऊँ उपसत्ति झुकी गर ॥
(११)

बिस्तारै गुरुले योग्य शिष्यलाई बताउलान् ।
जुन उत्तर सारांश यसरी सुन्न पाउलान् ॥
(१२)

कसको प्रेरणा पाई प्राणादि सब चल्दछन् ।
भन्नेमा गुरुका छोटा जबाफ निम्न आदि छन् ॥
(१३)

[५]श्रोत्रको पनि हो श्रोत्र मनको पनि हो मन ।
प्राणको पनि हो प्राण सच्चिद्ब्रह्म सनातन ॥
(१४)

५. श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणः । – केनोपषिद १।२

[६]चक्षुको पनि हो चक्षु जानेर सब तत्त्वतः ।
जान्छन् धीर बनी मुक्त यो लोकबाट अन्ततः ॥

(१५)

सजिलै बुझ्न गाह्रो छ गुरुसामु गईकन ।
गरे श्रवण जिज्ञासु बुझ्ला शुद्ध भए मन ॥

(१६)

न [७]चक्षु ब्रह्ममा जान्छ न वाणी जान सक्तछ ।
न जान्छ मन आत्मामा त्यो जान्नुबाट दूर छ ॥

(१७)

त्यो हो विदितले टाढा अवेद्यदेखि हो पर ।
भन्दथे तत्त्ववेत्ताले हामीप्रति निरन्तर ॥

(१८)

सद्ब्रह्म जान्न गाह्रो छ विधिबाट सुनिश्चित ।
निषेधबाट नै ब्रह्म जान्नुपर्दछ अन्ततः ॥

(१९)

किनकि ! ब्रह्म टाढा छ कार्यकारणका पर ।
मायाको कार्य संसार माया कारण हो तर ॥

(२०)

[८]'अन्यद् एव तद् विदिताद्' श्रुतिको वाक्य सुन्दर ।
भन्छ सद्ब्रह्म टाढा छ मायाका कार्यका पर ॥

(२१)

---

६. चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्माँल्लोकादमृता भवन्ति । – केनोपनिषद् १।२

७. न तत्र चक्षुर्मच्छति न वाग्गच्छति नो मनो न विद्मो न विजानिमः । – केनोपनिषद् १।३

८. अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि । – केनोपनिषद् १।३

अनि त्यो ब्रह्म टाढा छ मायाभन्दा निकै पर।
सजिलै जान्न गाह्रो छ आत्मा जान्न सुदुष्कर॥
(२२)

जिज्ञासु –
जिज्ञासा हुन्छ आत्मा त्यो कसरी ब्रह्म हो भनी ?
आत्मा नै कर्मकर्ता हो संसारी अज्ञ हो पनि॥
(२३)

आचार्य –
यसमा श्रुति ती भन्छिन् [९]वाणी जान्दैन वस्तुतः।
किन्तु त्यो हुन्छ वाणी नै ब्रह्मबाटै प्रकाशित॥
(२४)

देशकालपरिच्छिन्न उपासनार्ह हो जुन।
सद्ब्रह्म हुनसक्तैन त्यो परिच्छिन्न हो जुन॥
(२५)

आत्मस्वरूप हो ब्रह्म माया र कार्यका पर।
बाह्य मायिक वाण्यादि भित्री चित्तादिका पर॥
(२६)

[१०]मनले ब्रह्म जान्दैन ब्रह्मले मन जान्दछ।
त्यही हो ब्रह्म, द्यौता त्यो कसरी ब्रह्म बन्दछ !
(२७)

काम सङ्कल्प धी श्रद्धा इत्यादि मन हो तर।
त्यसले ब्रह्म जान्दैन जति तर्क तिमी गर॥
(२८)

---

९. यद् वाचानभ्युदितं येन वागभ्युपद्यते।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते॥ – केनोपनिषद् १।४

१०. यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम्।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते॥ – केनोपनिषद् १।६

[11]नेत्रले जुन देखिन्न जो द्वारा नेत्र देख्तछ।
त्यै हो ब्रह्म, उपास्यादि होइनन् बुझ्नुपर्दछ॥
(२९)

[12]कानले जुन सुन्दैन जो द्वारा कान सुन्दछ।
त्यै हो ब्रह्म, उपास्याख्य कसरी ब्रह्म हुन्छ र ?
(३०)

[13]प्राणले ब्रह्म जान्दैन प्राण जोबाट चल्दछ।
सोही हो ब्रह्म, तद्भिन्न कसरी ब्रह्म बन्दछ ?
(३१)

'प्रज्ञानं ब्रह्म' का साथै 'आनन्दं ब्रह्म' चिद्घन।
त्यो ब्रह्म कसरी जान्नु ? कसरी गर्नु चिन्तन ?
(३२)

राम्ररी ब्रह्म[14] जानिन्छ जानेको छु म भन्दिन।
सर्वथा ब्रह्म जानिन्न भनेर पनि भन्दिन॥
(३३)

ब्रह्म [15]जान्दछु जो भन्छ जान्दैन ब्रह्म वस्तुतः।
जानिन्न ब्रह्म जो भन्छ त्यल्ले जान्दछ तत्त्वतः॥
(३४)

---

११. यच्चुषा न पश्यति येन चक्षूंसि पश्यति।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते॥ – केनोपनिषद् १।५

१२. यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम्।
तदेव ब्रह्म त्व विद्धि नेदं यदिदमुपासते॥ – केनोपनिषद् १।७

१३. यत्प्राणेन न प्राणीति येन प्राणः प्रणीयते।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते॥ – केनोपनिषद् १।८

१४. नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च।
यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च॥ – केनोपनिषद् २।२

१५. यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्॥ – केनोपनिषद् २।३

[16]प्रत्येक बोधमा प्रत्यक् आत्माका रूपले जुन ।
जानिन्छ ब्रह्म हो सोही त्यै हो अमृत चिद्घन ॥
(३५)

[17]प्रतिप्रत्ययमा जल्ले जान्यो त्यो बोधरूपमा ।
सम्यक् ज्ञान गऱ्यो त्यल्ले जान्यो आफैँ स्वरूपमा ॥
(३६)

ब्रह्मज्ञान भए प्राप्य अमृतत्व यथार्थमा ।
त्यो मिल्छ आफु नै द्वारा त्यै हो वीर्य समग्रमा ॥
(३७)

'आत्मविद्याकृतं वीर्यम्' आत्माद्वारा छ पाइने ।
विद्या चरम हो वृत्ति अन्त्य साधन यै हुने ॥
(३८)

आफैँले आफुद्वारा नै आफैँलाई छ पाइने ।
आत्मस्वरूप हो मोक्ष अरूबाट नपाइने ॥
(३९)

यही नै जन्ममा ब्रह्म जानेमा ठीक भो तर ।
नजानेमा भयो हानि श्रुति भन्छिन् निरन्तर ॥
(४०)

[18]धीर मान्छेहरू सारा प्राणीमा ब्रह्म पाउँछन् ।
मृत्युपश्चात् तिनै मान्छे स्वयं अमर बन्दछन् ॥
(४१)

---

१६. प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते ।
आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥ – केनोपनिषद् २।४

१७. इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति, न चेदिहावेदिन्महती विनष्टिः ॥ – केनोपनिषद् २।५

१८. भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः, प्रेत्यास्माँल्लोकादमृता भवन्ति ॥ – केनोपनिषद् २।६

दुश्चक्र

जिज्ञासु –

अज्ञानजन्य संसार दुश्चक्र अति दुस्तर ।
संसार तर्न गाह्रो छ भवसागर दुच्छर ॥
(१)

के हो स्वरूप ? हे ब्रह्मन् ! संसारचक्र यो भव ।
भन्नोस् सरल पारेर कृपा गर्नोस् गुरो ! अब ॥
(२)

आचार्य

अविद्या कामना कर्म यसै दुश्चक्रमा परी ।
एषणा तीन बोकेर मान्छे घुम्छ सधैँभरि ॥
(३)

एषणा तीनमा पैलो पुत्रैषणा छ दुस्तर ।
कुचक्र यसबाटै नै फैलिइन्छ भयङ्कर ॥
(४)

पुत्रोत्पादनका लागि दाराको हुन्छ सङ्ग्रह ।
दाराका साथमा पस्छन् घरभित्र नवै ग्रह ॥
(५)

शृङ्खला शुरु भो पैलो हत्कडी नेल भैकन ।
सुरसामुखझैँ फैल्यो प्रत्येक दिन गैकन ॥
(६)

पुत्रैषणा भई पूर्ण मन वित्तैषणातिर ।
लाग्छ चञ्चल भै साह्रै भएर अति अस्थिर ॥
(७)

दायाँ बायाँ गरी धेरै धनदौलत जोड्दछ ।
त्यसैबाट भई मत्त सत्कर्म सब छोड्दछ ॥
(८)
लोकैषणा भई पूर्ण मिल्दैन पछि सद्गति ।
एषणापूर्ण मान्छेको अन्तमा हुन्छ दुर्गति ॥
(९)
अर्कोतर्फ -
एषणात्रय छोडेर जो मान्छे माथि उठ्तछ ।
त्यसले अनि बिस्तारै मोक्षको द्वार खोल्दछ ॥
(१०)
[1]पैले ब्राह्मण आत्माको ज्ञान गर्न भनीकन ।
स्वाध्याय वेदको गर्थे यज्ञ दान र पूजन ॥
(११)
निष्काम तपका द्वारा ती आत्मतत्त्व खोज्दथे ।
एषणात्रय त्यागेर मुमुक्षु घर छोड्दथे ॥
(१२)
[2]सद् आत्मतत्त्व जानेर ती मौन मुनि बन्दथे ।
मोक्षको कामना राखी सर्वस्व त्याग गर्दथे ॥
(१३)
प्रजाको लालसा छोडी उदासीन बनीकन ।
सर्वसन्न्यासका साथ गर्दथे आत्मचिन्तन ॥
(१४)

१. तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनैतमेव विदित्वा मुनिर्भवति एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ॥ – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।२२
२. एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इति । – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।२२

[3]मुनि पुत्रैषणा त्यागी वित्तैषणा र अन्ततः ।
लोकैषणा पनि त्यागी लिन्थे भिक्षुकको व्रत ॥
(१५)

एषणात्रयले जान्छ मान्छे पतनका तिर ।
एषणात्यागले लाग्छ मान्छे सन्मुक्तिका तिर ॥
(१६)

अतः पतनका गर्त अविद्या-कामजन्य ती ।
एषणात्रय छोडेर बन्नुपर्छ मुनिव्रती ॥
(१७)

आत्मातिरिक्त छैनन् क्यै नाना वस्तुहरू अरू ।
भन्ने निश्चयका साथ आत्मज्ञान गरोस् शुरु ॥
(१८)

[4]आत्मातिरिक्त जो देख्छ नाना वस्तु अनेकन ।
सर्वदा मर्छ जन्मन्छ सक्तैन मोक्ष पाउन ॥
(१९)

[5]शास्त्राचार्यहरूद्वारा उपदिष्ट सुसंस्कृत ।
शमादियुक्त हो बुद्धि मोक्षार्थ हेतु तत्त्वतः ॥
(२०)

---

३. ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषयाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्ति ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।२२

४. मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किञ्चन ।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥– बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।१९

५. क. शास्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृतं मन एव आत्मदर्शने करणम् ।
– श्रीमद्भगवद्गीता २।२१ शाङ्करभाष्य

ख. मनसैव परमार्थज्ञानसंस्कृतेन आचार्योपदेशपूर्वकं चानुद्रष्टव्यम् ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।१९ शाङ्करभाष्य

[6]गुरूपदेशका पश्चात् शिष्यले गर्नु चिन्तन ।
अप्रमेय सदात्मा हो ध्रुव सूक्ष्म निरञ्जन ॥
(२१)

व्योमभन्दा निकै सूक्ष्म अजन्मा नित्य निर्मल ।
अविनाशी महद् ब्रह्म स्वप्रकाश झलामल ॥
(२२)

[7]'अहं आत्मा' भनी जल्ले स्पष्टतासँग जान्दछ ।
तत्पश्चात् उसको काम सकियो श्रुति भन्दछ ॥
(२३)

[8]उपदेश सुनौँ धेरै यद्वा शास्त्रहरू पढौँ ।
नबिर्सीकन यी सारा मुक्ति हुन्न कसै गरौँ ॥
(२४)

[9]उपदेशक हुन् तिम्रा ब्रह्मा शङ्कर वा हरि ।
यी सबै नभुलेसम्म मुक्ति हुन्न कसैगरी ॥
(२५)

---

६. एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवम् । विरजः पर आकाशादज आत्मा महान् ध्रुवः ॥
– बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।२०

७. आत्मानं चेद् विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।
किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसञ्ज्वरेत् ॥ – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।१२

८. आचक्ष्व शृणु वा तात नानाशास्त्राण्यनेकशः ।
तथापि न तव स्वास्थ्यं सर्वं विस्मरणादृते ॥ – अष्टावक्रगीता १६।१

९. हरो यद्युपदेष्टा ते हरिः कमलजोऽपि वा ।
तथापि न तव स्वास्थ्यं सर्वं विस्मरणादृते ॥ – अष्टावक्रगीता १६।११

[10]ज्ञानीले ब्रह्म जानेर गरोस् प्रज्ञा नली भ्रम ।
नपढोस् धेर शास्त्रादि वाणीको नगरोस् श्रम ॥
(२६)

[11]ओम् हो वाचक आत्माको गरोस् ध्यान निरन्तर ।
[12]अरू वाक्य सबै छोडोस् सम्झोस् ब्रह्म सधैँभर ॥
(२७)

---

१०. तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण ।
नानुध्यायाद् बहूञ्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत् ॥ – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।२१

११. ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानम् । – मुण्डकोपनिषद् २।२।६

१२. अन्या वाचो विमुञ्चथ । – मुण्डकोपनिषद् २।२।६

अन्तर्यामी

जिज्ञासु –

अन्तर्यामी कहाँ बस्छ ? के हो ? त्यो कुन वस्तु हो ?
महत्त्व त्यसको के छ ? वस्तु हो कि ? अवस्तु हो ?

(१)

आज्ञा होस् गुरुजी ! सूक्ष्म यसको स्पष्टतासित ।
जिज्ञासा शान्त होस् मेरो हओस् अन्तस् प्रकाशित ॥

(२)

[१]अन्तर्यामी बन्यो शब्द अन्तर्+यामी मिलीकन ।
यसको अर्थ हो भित्री मन जान्ने भनीकन ॥

(३)

[२]अन्तर्यामी परम्ब्रह्म साक्षी [३]मायी महेश्वर ।
सर्वज्ञ चिज्जगद्योनि सदात्मा जगदीश्वरः॥

(४)

[३]माया अधीश हो ब्रह्म चिदात्मा चिति केवल ।
अज्ञानाधीन आभास जीव अल्पज्ञ दुर्बल ॥

(५)

---

१. अन्तर् - मध्ये यमयति - स्वस्वकार्येषु नियमयति इन्द्रियादीनि नियोजयतीति अन्तर्यामि ।
– शब्दकल्पद्रुमः ।

२. मायाधीनश्चिदाभासः श्रुतौ मायी महेश्वरः ।
अन्तर्यामी च सर्वज्ञो जगद्योनिः स एव हि ॥ – पञ्चदशी, चित्रदीपप्रकरण १५७

३. मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।
तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥ – श्वेताश्वतरोपनिषद् ४।१०

यसै विषयमा प्रश्न गरे आरुणिले जब ।
दिए उत्तर सङ्क्षिप्त श्रीयाज्ञवल्क्यले तब ॥
(६)

अन्तर्यामी बताएथे बृहदारण्यमा गई ।
सुनौँ यो गुह्य वेदान्त सावधान निकै भई ॥
(७)

यथार्थ अर्थ यो जान्न [४]ब्रह्मसूत्र पढौँ अनि ।
[५]बृहदारण्यमा जाऊँ जिज्ञासु बहुतै बनी ॥
(८)

अन्तर्यामी सँगै पैह्ले सूत्रको हुन्छ वर्णन ।
वायु हो सूत्र यो गर्छ ब्रह्माण्डपरिचालन ॥
(९)

हो अन्तरतमै सूत्र त्यो ब्रह्मलोक नै जुन ।
त्यसको नै भएको छ अन्तर्यामित्व वर्णन ॥
(१०)

चिदाविष्ट भई वायु ब्रह्माण्ड यो घुमाउँछ ।
गोलाकार बनाएर ग्रहपिण्ड हिँडाउँछ ॥
(११)

---

४. (क) अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्,
(ख) न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात्,
(ग) शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते,
– ब्रह्मसूत्र १।२।५।१८ - २०
(घ) अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः । – ब्रह्मसूत्र १।२।६।२१–२३

५. स होवाच वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं ... याज्ञवल्क्यान्तर्यामिणं ब्रूहीति ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् ३।७।२

सूत्रमा नै भई बद्ध सृष्टिको चक्र चल्दछ ।
अन्यथा सब संसार विस्रस्त हुन पुग्दछ ॥
(१२)

सूत्रवर्णन आधार भूमिकारूप लीकन ।
अन्तर्यामी भनी गर्छ श्रुतिले सूक्ष्म वर्णन ॥
(१३)

अन्तर्यामी भनी वेद ब्रह्मको गर्छ शंसन ।
मनभित्र बसी जल्ले जीवको गर्छ शासन ॥
(१४)

प्रतिबिम्ब भई बुद्धिभित्र यो हुन्छ बिम्बित ।
प्रणीभित्र गई बस्ने यही हो जीवसंज्ञित ॥
(१५)

अन्तर्यामी छ जो तत्त्व त्यो बुझ्नुपूर्वमा जुन ।
सूत्रको भूमिका ल्याई श्रुतिले गर्छ सूचन ॥
(१६)

[६]पृथ्वीभित्र बसी ब्रह्म पृथ्वीलाई घुमाउँछ ।
यी पृथ्वी तर जान्दिनन् त्यो ब्रह्म सब जान्दछ ॥
(१७)

जलका भित्र यो बस्छ अग्निमा अन्तरिक्षमा ।
वायुका भित्र यो बस्छ द्युलोक दिक् र सूर्यमा ॥
(१८)

तारा र चन्द्रमा भित्र आकाशभित्र बस्तछ ।
तमका भित्र यो बस्छ तेजमा पनि बस्तछ ॥
(१९)

६. यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । – बृहदारण्यकोपनिषद् ३।७।३–२३

सम्पूर्ण भूतमा बस्छ प्राण वाणी र चक्षुमा ।
श्रोत्रमा मनमा बस्छ छालामा अनि वीर्यमा ॥
(२०)

विज्ञानमा उही बस्छ उही सर्वत्र बस्तछ ।
अन्तर्यामी त्यही आत्मा जान्न मुश्किल पर्दछ ॥
(२१)

अन्तर्यामी परम्ब्रह्म माया र कार्यको पर ।
'तत्सृष्ट्वा'पछि सोही चित् जीव बन्दछ सत्वर ॥
(२२)

यो ब्रह्माण्ड सबैतर्फ अन्तर्यामी परात्पर ।
विवर्तित भई बस्छ द्रष्टा नै दृश्यझैँ तर ॥
(२३)

[७]द्रष्टाका दृष्टिको लोप हुँदैन कहिल्यै पनि ।
अविनाशी भएकाले ऊ देख्छ जहिले पनि ॥
(२४)

नदेखे पनि हामीले द्रष्टा साक्षी र ईश हो ।
अश्रुत श्रुतका साथै अमन्ता मननीय हो ॥
(२५)

अन्तर्यामी सबैको नै द्रष्टा श्रोता समस्त हो ।
प्रधान जीव यो हैन साक्षी प्रत्यक् परात्म हो ॥
(२६)

निमित्त र उपादानयुक्त हो सर्वकारण ।
यो मायाधीश हो सच्चित् अन्तर्यामी सनातन ॥
(२७)

---

७. न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । – बृहदारण्यकोपनिषद्

'यःपृथिव्यां' भनी आयो प्रतीत्य चिति हो जुन ।
नियन्त्रक त्यही नै हो पृथ्वीको ब्रह्म चिद्घन ॥
(२८)

श्रुतिमा अमृतत्वादि आएको जुन वर्णन ।
धर्म हुन् परमात्माका अन्तर्यामी निरञ्जन ॥
(२९)

साङ्ख्यका स्मृतिले गर्ने जड प्रधान शंसन ।
द्रष्टृत्वादिक चिद्धर्म हुँदैनन् त्यसमा जुन ॥
(३०)

अन्तर्यामी हुँदैहैन प्रधान शून्यचेतन ।
अन्तर्यामी चिदात्मा हो सच्चिद्ब्रह्म सनातन ॥
(३१)

माध्यन्दिन र काण्वादि श्रुतिमा जुन वर्णन ।
आएको ब्रह्म हो अन्तर्यामी त्यो जीव होइन ॥
(३२)

नियम्य जीव हो मिथ्या अन्तर्यामी नियामक ।
श्रुतिसूत्र यही भन्छन् अन्तर्यामी चिदात्मक ॥
(३३)

अदृष्ट द्रष्टृ हो ब्रह्म अश्रुत श्रोतृ मन्तृ हो ।
इत्यादि धर्मसम्पन्न अन्तर्यामी सदात्म हो ॥
(३४)

‘इमं मानवमावर्तं नावतन्ते’ का सन्दर्भमा –

ज्ञानकर्मसमुच्चय

जिज्ञासु –

‘इमं’ छान्दोग्यमा आयो ज्ञानकर्मसमुच्चय।
फर्कनै पर्छ भोगेर कतै जन्मन निश्चित॥
(१)

आवृत्ति र अनावृत्ति दुइटै श्रुतिको मत।
आज्ञा होस् गुरुजी ! के हो ? सुन्न पाऊँ म तत्त्वतः॥
(२)

आचार्य –

सम्पूर्ण श्रुतिको सार ज्ञानकर्मसमुच्चयी।
फर्कन्नन् यस पृथवीमा फर्कन्छन् नै अवश्य यी॥
(३)

यसकै लागि गर्दैछु सारा ब्रह्माण्ड वर्णन।
सावधान भई वत्स ! सुन यो मन दीकन॥
(४)

[१]‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासा’ मनभित्र लिईकन।
‘इमम्’ ज्ञानार्थ गर्दैछु ब्रह्माण्ड सूक्ष्म वर्णन॥
(५)

---

१. अथातो ब्रह्मजिज्ञासा (ब्रह्मसूत्र १।१।१।१)
अथ, अतः, ब्रह्मणः, जिज्ञासा
अथ = साधनचतुष्टयसम्पत्त्यनन्तरम्।
अतः = कर्मफलस्य अनित्वाद् एवं ज्ञानफलस्य नित्यत्वात्।
ब्रह्मण = परमात्मनः, मोक्षकामेन।
जिज्ञासा = ब्रह्मज्ञातुमिच्छा कर्तव्या।

लाखौँ आकाशगङ्गा छन् करोडौँ सूर्यमण्डल ।
तारापुञ्ज अनेकौँ छन् ब्रह्माण्डमा झलामल ॥
(६)
कसको सिर्जना यो हो कसले गर्छ शासन ?
कसले यी सबैलाई नित्य गर्छ नियन्त्रण ?
(७)
अनुत्तरीय जिज्ञासा मनमा नित्य आउँछ ।
जिज्ञासा कसले शान्त गर्ला ? सम्भ्रम छाउँछ ॥
(८)
[२]महासृष्टि हओस् यद्वा [३]महाविष्फोटसर्जन ।
रच्यो यो रचना कल्ले ? कुन सामान लीकन ?
(९)
कुन उद्देश्यले ठूलो ब्रह्माण्ड सिर्जना भयो ?
कहिलेसम्म यो चल्छ कहिले हुन्छ अन्त्य यो ?
(१०)
पढ्दा वेद र विज्ञान प्राच्यपश्चिमदर्शन ।
हेर्दा आकाशमा सूर्य ग्रह तारा अनेकन ॥
(११)
[४]आरम्भवाद हो प्राच्य यद्वा [५]सङ्घातवाद होस् ।
हओस् [६]तत्त्वमीमांसा वा यद्वा भौतिकशास्त्र[७] होस् ॥
(१२)

---

२. यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । – तैत्तिरीयोपनिषद् २।६।१
३. BIG BANG – सृष्टिः, परमसत्य, २०६९
४. आरम्भवादः कणभपक्षः । – सङ्क्षेपशारीरकम् २।६३
५. सङ्घातवादस्तु भदन्तपक्षः । – सङ्क्षेपशारीरकम् २।६३
६. (क) Metaphysics
७. Quantum Physics

मेटा-क्वान्टम्-फिजिक्स् आदि सारा विज्ञान पश्चिमी ।
जडहैतुक हुन् सारा चैतन्यहेतुमा कमी ॥

(१३)

आनुमानिक हुन् सारा अप्रमाण्य अवैदिक ।
सृष्टिप्रलयसिद्धान्त पश्चिमी हुन् अतात्त्विक ॥

(१४)

यद्वा होस् तत्त्वमीमांसा यद्वा भौतिकशास्त्र होस् ।
यद्वा होस् [८]ज्ञानमीमांसा [९]मीमांसा मूल्यको कि ! होस् ॥

(१५)

सृष्टिप्रलयकासाथै जडचेतनको पनि ।
वेदले भन्छ उत्पत्ति ब्रह्मबाटै भयो भनी ॥

(१६)

विराट् ब्रह्माण्ड साराको उत्पत्ति जो छ वेदमा ।
त्यसको सब विस्तार आयो [१०]पुरुष सूक्तमा ॥

(१७)

यही हो वेदको सृष्टि यो बुझौँ ध्यान दीकन ।
वेद नै नपढी बुझ्न सकिन्न सृष्टिवर्णन ॥

(१८)

जसरी व्योममा घुम्छन् धूलाका कण नित्यशः ।
त्यस्तै नै ब्रह्ममा घुम्छन् ब्रह्माण्डादि सहस्रशः ॥

(१९)

---

८. Epistemology

९. Exiology

१०. क. अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।
विश्वे देवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ।
– शुक्लयजुर्वेदसंहिता २५।२३

ब्रह्मबाट भई सृष्टि ब्रह्ममा नै रहीकन ।
अन्त्यमा ब्रह्ममै मिल्छ यो ब्रह्माण्ड गईकन ॥
(१४)
सृष्टिका सुरुमा द्रव्य [११]'इयती' स्वल्प बन्दछ ।
ब्रह्मले सृष्टि सोबाटै गरेको श्रुति भन्दछ ॥
(१५)
पश्चिमी सृष्टिविज्ञान प्रमाण नदिईकन ।
भन्छ विष्फोट भै निस्क्यो थोरै नै द्रव्य किञ्चन ॥
(१६)
भयो विस्तार सोबाटै अनन्त सृष्टिसर्जन ।
भन्छ पाश्चात्य विज्ञान वेदकै मत लीकन ॥
(१७)
मान्छ पाश्चात्य विज्ञान ऊर्जा पदार्थ दोथरी ।
चैतन्यतत्त्व मान्दैन यो सृष्टि हुन्छ के गरी ? ॥
(१८)
विना चेतन यो सृष्टि हुनसक्तैन वस्तुतः ।
जडकारणवादी ती हुन्छन् खण्डित नै स्वतः ॥
(१९)
अथाह सृष्टि संसार ब्रह्माण्ड हो अचेतन ।
[१२]अन्तर्यामी भई ब्रह्म गर्छ यो परिचालन ॥
(२०)

ख. सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
– शुक्लयजुर्वेदसंहिता ३१।१–१९, ऋग्वेदः १०।९।१, सामवेदः ६१७, अथर्ववेदः १९।६।१, तैत्तिरीय आरण्यक ३।१२।१

११. इयत्यग्र आसीन्मखस्य तेऽद्य शिरो राध्यासं देवयजने पृथिव्याः । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥ – शुक्लयजुवेदसंहिता ३७।५

१२. योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्तरिक्षादन्तरो यमन्तरिक्षञ्च न वेद यस्यान्तरिक्षं शरीरं योऽन्तरिक्षमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । – बृहदारण्यकोपनिषद् ३।७।६,७,१२

सृष्टि नै हुनसक्तैन विना चेतन ईश्वर ।
हाम्रो वैदिक सिद्धान्त यही भन्छ निरन्तर ॥
(२१)

जिज्ञासा यसमा हुन्छ सृष्टिविस्तार हो कति ?
प्राच्यपाश्चात्य विज्ञान सक्लान् के भन्न ? सम्प्रति ॥
(२२)

यसमा प्राच्यविज्ञान भन्नसक्तछ शास्त्रतः ।
किन्तु पाश्चात्यविज्ञान भन्नसक्तैन तत्त्वतः ॥
(२३)

[१३]'यदन्तरा' भनी वेद 'पितरं मातरञ्च'को ।
उद्घोष गर्छ द्यौपृथ्वी बीच ब्रह्माण्ड घुम्छको ॥
(२४)

द्यौ नै द्युलोक हो, ब्रह्म सत्ता चित्ता दिईओरी ।
ब्रह्माण्ड सिर्जना गर्छ पाल्छ नास्छ सधैँभरि ॥
(२५)

प्रकाश चेतनाको हो पुञ्ज द्युलोक तत्त्वतः ।
जड मायिक हो पृथ्वी पदार्थ द्रव्यले युत ॥
(२६)

सृष्टिका शुरुमा ब्रह्म [१४]'तदैक्षत' भनीकन ।
सृष्टिको कामना गर्छ जड माया लिईकन ॥
(२७)

---

१३. यदन्तरा पितरं मातरञ्च । – बृहदारण्यकोपनिषद् ६।२।२

१४. सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि । – छान्दोग्योपनिषद् ६।३।२

सृष्टिका साथमा काल यद्वा समय चल्दछ ।
अनि ब्रह्माण्ड संसृष्टि स्वतः तत्क्षण बढ्दछ ॥
(२८)

जडसंसृष्टिका पश्चात् प्राणीको सृष्टि चल्दछ ।
[१५]'तत्सृष्ट्वा' पछि चिद्ब्रह्म जीव भै भित्र पस्तछ ॥
(२९)

जडचेतनको ग्रन्थि अन्योऽन्याध्यास भैकन ।
लामो प्रलयका पश्चात् जीव आउँछ जन्मन ॥
(३०)

[१६]अनन्त जन्मको पुण्य पुञ्जीभूत भईकन ।
होला सफल जीवात्मा मनुष्ययोनि पाउन ॥
(३१)

तिनमा पनि सर्वांश भई त्रिशुक्ल बाहुन ।
हुन अत्यन्त गाह्रो छ ज्ञानी सद्भक्त सज्जन ॥
(३२)

[१७]ब्रह्मज्ञानी भए जीव कैवल्यमोक्ष पाउँछ ।
पैले ब्रह्म थियो फेरि ब्रह्म नै हुन आउँछ ॥
(३३)

---

१५. सोऽकामयत बहुःस्यां प्रजायेय, स तपोऽतप्यत, स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत, यदिदं किञ्च तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । – तैत्तिरीयोपनिषद् २।६।१

१६. जन्तूनां नरजन्म दुर्लभमतः पुंस्त्वं ततो विप्रता,
तस्माद् वैदिकधर्ममार्गपरता विद्वत्त्वमस्मात्परम् ।
आत्मानात्मविवेचनं स्वनुभवो ब्रह्मात्मना संस्थिति–
र्मुक्तिर्नो शतकोटिजन्मसुकृतैः पुण्यैर्विना लभ्यते ॥ – विवेकचूडामणि २

१७. क. ऋते ज्ञानान्नमुक्तिः । – श्रुतिः
ख. ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति । – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।६

अद्वैतज्ञान छाडेर ज्ञानकर्मसमुच्चय ।
जसले मान्दछन् मोक्ष तिनको हुन्न निश्चय ॥
(३४)

[१८]समुच्चयीहरू जान्छन् देवयान भईकन ।
हिरण्यगर्भको लोक भोग भोग्छन् अनेकन ॥
(३५)

हिरण्यगर्भको लोक जो जान्छन् अन्तमा तर ।
भोग भोगेर फर्कन्छन् ब्रह्माण्डमा कतैतिर ॥
(३६)

यसमा श्रुतिले गर्छ अनावर्तनशंसन ।
[१९]'इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' भनीकन ॥
(३७)

के हो मानव आवर्त ? त्यो स्पष्ट हुनुपर्दछ ।
अन्यथा श्रुतिको अर्थ दुर्बोध्य हुनसक्तछ ॥
(३८)

यदि मानव आवर्त यै पृथ्वीलोक हो भने ।
फर्कन्नन् ती यहाँ ? जान्छन् कहाँ ? गै मुक्त ती हुने ? ॥
(३९)

---

१८. तद्य इत्थं विदुः । ये चे मेरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यपक्षाद्यान्षड्डुदङ्ङेति मासास्तान् । मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था इति । – छान्दोग्योपनिषद् ५।१०।१,२

१९. अथ यदु चैवास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवामिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षड्डुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते नावर्तन्ते ।
– छान्दोग्योपनिषद् ४।१५।५

पुराण वेदमा देख्छौँ दोहोरो यसमा मत ।
[२०]'ब्रह्मणा सह ते सर्वे' प्रष्टै पुराणको मत ॥
(४०)

[२१]'न तेषां पुनरावृत्तिः' श्रुतिले पनि भन्दछ ।
यसमा अनुसन्धान विद्वान्ले गर्नुपर्दछ ॥
(४१)

'ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः' यो श्रुति उद्घोष गर्दछ ।
'ज्ञानादेव तु कैवल्यम्' श्रुति यो पनि भन्दछ ॥
(४२)

ज्ञानबाटै हुने मुक्ति स्मृतिले भन्छ सर्वथा ।
[२२]'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा' ॥
(४३)

ब्रह्मज्ञान नभै हुन्न कैवल्यमुक्ति सम्भव ।
ज्ञानकर्म सँगै गर्दा कैवल्य छ असम्भव ॥
(४४)

भर्तृप्रपञ्चसिद्धान्त ज्ञानकर्मसमुच्चय ।
[२३]'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' श्रौतसम्मत निश्चय ॥
(४५)

---

२०. ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥ – कूर्मपुराण १।१२।२६९

२१. ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति तेषां न पुनरावृत्तिः ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् ६।२।१५

२२. यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ – श्रीमद्भगवद्गीता ४।३७

२३. कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ – ईशावास्योपनिषद् २

हिरण्यगर्भ ब्रह्माको गर्छन् ज्ञान उपासन ।
सकाम गर्दछन् कर्म ब्रह्माको लोक पाउन ॥
(४६)

[२४]प्रयोजकसँगै नाश ग्रहातिग्रहको पनि ।
हओस् कैवल्य पाउन्न ब्रह्मलोक गए पनि ॥
(४७)

ऊ [२५]स्वात्माबाट उत्पन्न अविद्याले गरी तब ।
ब्रह्मबाट भई छिन्न मोक्षप्राप्ति असम्भव ॥
(४८)

भोज्यसंसार उच्छिन्न नाममात्रावशेषित ।
कामकर्मादिले भ्रष्ट त्रिशङ्कु बन्छ अन्ततः ॥
(४९)

अन्तराल अवस्था हो अपवर्गाख्य नामतः ।
भई इन्द्रिय उच्छिन्न अशक्त हुन्छ ऊ स्वतः ॥
(५०)

ज्ञानेन्द्रियसँगै प्राण सबै उच्छिन्न छन् जब ।
ब्रह्माको सुन्न वेदान्त कसरी हुन्छ सम्भव ?
(५१)

---

२४. ग्रहातिग्रहस्य प्रयोजकस्य विनाशेऽपि किल नमुच्यते ।
– शाङ्करभाष्य, बृहदारण्यकोपनिषद् ३।२।१३

२५. क. नामावशिष्टोऽविद्याया ऊषरस्थानीयया स्वात्मप्रभवया परमात्मनः परिच्छिन्नो भोज्याच्च जगतो व्यावृतः उच्छिन्न कामकर्मा अन्तराले व्यवतिष्ठते ।
– शाङ्करभाष्य, बृहदारण्यकोपनिषद् ३।२।१३

ख. हिरण्यगर्भोपासना, उपासनायाः फलं हिरण्यगर्भं पदम् ।
– शाङ्करभाष्य, कठोपनिषद् २।११

हिरण्यगर्भ यद्‌वा ती ब्रह्मा हुन् एक वस्तुतः ।
उपासना गरी मिल्ने हिरण्यगर्भको पद ॥

(५२)

त्यसैले ज्ञानकर्मीको हुँदैन मुक्ति निश्चय ।
फर्कनैपर्छ ब्रह्माको लोकबाट सुनिश्चय ॥

(५२)

ब्रह्मज्ञानविना मोक्ष हुन्न ब्रह्मा भए पनि ।
त्यो मनोरथमात्रैले मुक्ति हुन्न कसै पनि ॥

(५३)

देवयान भई जाने समुच्चयी उपासक ।
फर्कन्छन् भोग भोगेर बसी कल्पान्तका तक ॥

(५४)

समुच्चयी सबैले नै फर्कनै पर्छ वस्तुतः ।
फर्कन्नन् यस पृथ्वीमा श्रुतिले भन्छ कण्ठतः ॥

(५५)

नफर्के पनि पृथ्वीमा ब्रह्माण्ड छन् अनेकन ।
तिनैमध्ये कुनैमा ती फर्कनैपर्छ जन्मन ॥

(५६)

वेदान्त बुझ्नका लागि बुझौँ यो सृष्टिसर्जन ।
त्यसैका निम्ति हो मेरो प्रयास स्वल्प किञ्चन ॥

(५७)

अनन्त सृष्टिसञ्जाल ब्रह्माण्ड नबुझी सब ।
ब्रह्म बुझ्न परै राखौँ आफैँ बुझ्न असम्भव ॥

(५८)

पहिले आफु जानेमा ब्रह्माण्ड जान्न सम्भव ।
[२६]स्वपिण्डमा छ जे जस्तो ब्रह्माण्डमा तिनै सब ।।

(५९)

बाह्य [२७]आकाशमा जे छन् दहराकाशमा पनि ।
ती सबै वस्तु छन् भन्छन् हाम्रा शास्त्रादिले पनि ।।

(६०)

विस्तीर्ण गहनाकाश ब्रह्माण्ड विश्व यो सब ।
चन्द्रमा सूर्य मिल्कीवे ग्यालेक्सी तारका सब ।।

(६१)

खगोलीय महापिण्ड भर्गो सुपर क्लष्टर ।
ज्ञात ब्रह्माण्ड अज्ञात महाब्रह्माण्ड दुस्तर ।।

(६२)

ज्ञाताज्ञात सबैलाई अन्तर्यामी परात्पर ।
सबैभित्र बसी विश्व घुमाउँछ निरन्तर ।।

(६३)

ग्रह यी सूर्यबाटै नै प्रकाश शक्ति ली सब ।
जहान सूर्यका हुन् यी सूर्यमै घुम्दछन् सब ।।

(६४)

---

२६. यत्पिण्डे तद् ब्रह्माण्डे, यद् ब्रह्माण्डे तत्पिण्डे ।

२७. क. अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म । – छान्दोग्योपनिषद् ८।१।१
ख. यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन्समाहितमिति ।
– छान्दोग्योपनिषद् ८।१।३

सौरमण्डलका हाम्रा तारा हुन् सूर्य यी पनि ।
परिवार लिई घुम्छन् केन्द्रबिन्दु स्वयं बनी ॥
(६५)

ग्रहबाहेकका तारा प्रकाश गुरुकर्षण ।
लिएर घुम्दछन् आफ्नै परिधिभित्र फन्फन ॥
(६६)

कालो छिद्र सँगै उल्का पुच्छ्रेतारा निहारिका ।
धेरै आकाशगङ्गा र तारामण्डल आदिका ॥
(६७)

अस्तित्व यिनको पैल्यै हाम्रा वेदादिले भने ।
ऐले पाश्चात्त्य विद्वान् त्यो खोज्दै बढाउने बने ॥
(६८)

चौधै [२८]भुवनको गर्छन् वेदादिशास्त्र वर्णन ।
तिनमा नै सबै पर्छन् यी ब्रह्माण्ड अनेकन ॥
(६९)

आकाश दुइटा भन्छ हाम्रो वेदान्तदर्शन ।
पारमार्थिक आकाश भूताकाश गरीकन ॥
(७०)

पारमार्थिक आकाश हुनसक्तैन वर्णित ।
पाञ्चभौतिक आकाश हुन्छ सङ्क्षिप्त वर्णित ॥
(७१)

---

२८. ऋतञ्च सत्यञ्चाभीद्धात्तपसोध्याजायत । ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रोऽर्णवः समुद्रादर्णवादधि संवत्सरोऽजायत अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी । सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकलपयत् । दिवञ्च पृथिवीञ्चान्तरिक्षमथोस्वः ।
– ऋग्वेदः १०।१९०।१।अ.१।१३

ब्रह्मकै हो [२९]विराट्रूप यो ब्रह्माण्ड चराचर ।
सर्वत्र ब्रह्मकै सत्ता ब्रह्मबाहेक के छ र ?

(७२)

घोप्ट्याएको कराहीझैँ नीलो आकाश निर्मल ।
देख्छौँ क्षितिज छोएको शिरमाथि झलामल ॥

(७३)

यो अन्तरिक्ष आकाश अनन्त छ अथाह छ ।
कसैले जान्नसक्तैन अप्रमेय अचिन्त्य छ ॥

(७४)

यो हो भौतिक आकाश अप्रतर्क्य दुरन्त छ ।
त्यसैकारण यल्लाई 'खं [३०]ब्रह्म' वेद भन्दछ ॥

(७५)

स्थानीय झुन्ड ताराका तारापुञ्ज र तारिका ।
पुच्छ्रे तारा महातारा तारैतारा निहारिका ॥

(७६)

जाज्वल्यमान छन् तारा गुरुत्वाकर्षणान्वित ।
पृथ्वीबाट तिनै तारा देखिन्छन् बिन्दुमात्र त ॥

(७७)

यिनै आकाशगङ्गाका पिण्डमा पनि जीवन ।
हुनसक्तछ पृथ्वीझैँ भन्ने हुँदैछ चिन्तन ॥

(७८)

हाम्रो यो पृथिवी जस्तै अन्यत्र ग्रहमा पनि ।
छन् ? छैनन् ? जीव वा प्राणी हावा पानी र जीवनी ॥

(७९)

---

२९. ततो विराडजायत । – शुक्लयजुर्वेदसंहिता ३१।५
३०. ओ३म् खं ब्रह्म । – शुक्लयजुर्वेदसंहिता ४०।१६

प्राण्य जीवन अन्यत्र हुनसक्ला कि ! सम्भव ।
भनी खोज्न जुटेका छन् वैज्ञानिकहरू सब ॥
(८०)
बाँच्न जीवनका लागि चाहिने चार वस्तु हुन् ।
ऊर्जा पदार्थ पानी र प्राणवायु प्रमुख हुन् ॥
(८१)
चार तत्त्व जहाँ हुन्छन् त्यहीँ नै हुन्छ जीवन ।
वैज्ञानिक यही भन्छन् अन्वेषण गरीकन ॥
(८२)
दूरवीक्षणले हेर्दै पठाई भू उपग्रह ।
यी वैज्ञानिक खोज्दैछन् जीवनीयुक्तको ग्रह ॥
(८३)
अनन्त सृष्टिसञ्जाल जान्नलाई असम्भव ।
तथापि खोजि गर्दैछन् वैज्ञानिकहरू अब ॥
(८४)
अर्कोतर्फ –
सूर्यलाई बनाएर केन्द्रबिन्दु निरन्तर ।
ग्रहादि घुंदछन् नित्य समदूरी लिई तर ॥
(८५)
सौर्यमण्डलमा सूर्य आफ्ना ग्रहहरूकन ।
आफ्नै परिधिमा राख्छन् आकर्षित गरीकन ॥
(८६)
व्योमका ग्रह नक्षत्र धूमकेतु अनेकन ।
प्रकाश सूर्यकै पाई चम्कन्छन् शक्ति लीकन ॥
(८७)

विशाल व्योम देखिन्छ अरबौँ पिण्डसंयुत ।
परिवार सबै यी हुन् सूर्यकै बुझ्नु वस्तुतः ॥
(८८)

सूर्यकै शक्ति पाएर बाँचेको छ चराचर ।
पाउछौँ जीवनीशक्ति ऊर्जा हामी निरन्तर ॥
(८९)

हाम्री यी धरती माता अन्तरिक्ष सुनिर्मल ।
अनन्त पिण्डले युक्त हाम्रो यो सूर्यमण्डल ॥
(९०)

हाम्रै आकाशगङ्गाको यो सानो परिवार हो ।
विशाल व्योमगङ्गामा सानो बिन्दुसमान हो ॥
(९१)

लाखौँ आकाशगङ्गा छन् ब्रह्माण्डमा सुदुस्तर ।
हाम्रो आकाशगङ्गा यो सबैमा सानु हो तर ॥
(९२)

अति सानो छ यो हाम्रो सबैमा सौरमण्डल ।
योभन्दा अति विस्तीर्ण अरू छन् सौर्यमण्डल ॥
(९३)

सूर्यमण्डलमा हाम्रो नवग्रहसँगै अरू ।
उपग्रहादि छन् पृथ्वी उल्का निहारिकाहरू ॥
(९४)

सूर्यमै घुंदछन् पृथ्वी नाना पिण्ड [३१]नवग्रह ।
परिक्रमा गरी घुम्छन् सूर्यको नै उपग्रह ॥
(९५)

प्रकाश सूर्यकै पाई सूर्यमै बाँधिईकन ।
दाइँका गोरुझैँ घुम्छन् सूर्यमा नै प्रतिक्षण ॥
(९६)

ग्रहका नाम पाश्चात्य प्राच्यमा छ विभिन्नता ।
भिन्नता नाममामात्रै काममा छैन भिन्नता ॥
(९७)

सूर्यमण्डलको सीमा सकिइन्छ जहाँ जब ।
गुरुत्वाकर्षिणी शक्ति रहन्न सूर्यको तब ॥
(९८)

हाम्रा यी सूर्यको सौर्य बिस्तारै हुन्छ मत्थर ।
लोकालोक महालोक तत्पश्चात् देखिने पर ॥
(९९)

त्यसपछि –
अँध्यारो घुप्प देखिन्छ जता हेरौँ उतैतिर ।
बिस्तारै देखिँदै जान्छन् तारापुञ्ज सुदुस्तर ॥
(१००)

सौरमण्डल अर्को नै विशाल शक्तिसंयुत ।
ठुलो आकाशगङ्गामा देखिन्छ ज्योतिसंयुत ॥
(१०१)

त्यहाँबाट गई हेर्दा पृथ्वी यो सूर्यमण्डल ।
अणुका तुल्य देखिन्छन् मिल्कीवे भित्र केवल ॥
(१०२)

अल्फा सेन्टुरि देखिन्छन् जिम्ला क्रस्मस् गरीकन ।
ग्यालेक्सी धेर देखिन्छन् मिल्कीवेमा अनेकन ॥
(१०३)

वैज्ञानिकहरू भन्छन् यिनैका भित्र वस्तुतः ।
हुनसक्तछ प्राणीको अस्तित्व अति उन्नत ॥
(१०४)

लाखौँ आकाशगङ्गा ती दायाँवर्त गरीकन ।
तारापुञ्ज लिई घुम्छन् उल्का पिण्ड अनेकन ॥
(१०५)

यिनका बीचमा हुन्छ नाभिकीय कुनै कण ।
जीवन्त तत्त्व हो त्यो नै त्यस्मै घुम्छन् प्रतिक्षण ॥
(१०६)

प्रकाशवर्ष लाखौँ र करोडौँ वर्षका पर ।
भर्खरै जन्मिँदो तारा देखिन्छ ग्लिस् अझै पर ॥
(१०७)

वैज्ञानिकहरू भन्छन् अनुमान गरीकन ।
यिनैका भित्र प्राणीको हुनसक्तछ जीवन ॥
(१०८)

त्यसभन्दा निकै टाढा मिल्कीवे छन् अनेकन ।
ग्यालेक्सी तिनमै घुम्छन् लाखौँ तारा लिईकन ॥
(१०९)

गुच्छा असङ्ख्य ताराका छन् स्थानीय समूहमा ।
सुपर्भर्गो सुपर्क्लष्टर् देखिन्छन् अति दूरमा ॥
(११०)

लाखौँ प्रकाशवर्षाख्य दूरीभन्दा अझै पर ।
त्यो दृश्यात्मक ब्रह्माण्ड विशाल छ सुदुस्तर ॥
(१११)

खोजि गर्दै छ [३१]NASA ले [३२]Alien नाम जीवन ।
यसै ब्रह्माण्डमा होला भेटिएला कुनै दिन ॥
(११२)

ज्ञातब्रह्माण्डको चर्चा यो हो विज्ञानसम्मत ।
यहीं नै तक विज्ञान जान्न सक्तछ वस्तुतः ॥
(११३)

यही अन्तिम खोजी हो अहिलेसम्मको तर ।
महाब्रह्माण्ड अज्ञात मान्छेका बुद्धिका पर ॥
(११४)

यी हुन् भौतिक आकाशभित्रका सृष्टि मायिक ।
पारमार्थिक आकाश अप्रतर्क्य अमायिक ॥
(११५)

त्यो जान्न पढ्नु नै पर्छ वेदवेदान्तदर्शन ।
अन्यथा जान्न गाह्रो छ गरी मायिक चिन्तन ॥
(११६)

मैले यो माथि जे लेखें 'इमम्' को अर्थ सम्झन ।
समुच्चयी कहाँ जान्छन् ? मुक्ति वा पर्छ फर्कन ? ॥
(११७)

ब्रह्मज्ञानविना मोक्ष कैवल्य छ असम्भव ।
ब्रह्मज्ञान भएमात्रै कैवल्यमोक्ष सम्भव ॥
(११८)

---

३१. National Aeronautics and space Administration.
– Chambers dictionary.

३२. A foreigner, a resident neither native born nor nationalised an autsider. – Chambers dictionary,

अर्थवाद लिई केही पुराण श्रुति भन्दछन् ।
समुच्चयीहरू मुक्त ब्रह्माका साथ बन्दछन् ॥
(११९)

'ज्ञानादेव तु कैवल्यम्' श्रुतिले भन्छ कण्ठतः ।
ज्ञानकर्म सँगै गर्ने फर्कनैपर्छ अन्ततः ॥
(१२०)

'इमम्'कारण पृथ्वीमा फर्कदैनन् भने पनि ।
फर्कनै पर्छ जानेले ब्रह्माण्डमा कहीं पनि ॥
(१२१)

फर्कने लोक धेरै छन् ब्रह्माण्ड यो विशाल छ ।
ग्रहपिण्डादि धेरै छन् ब्रह्मसृष्टि अनन्त छ ॥
(१२२)

यीमध्ये कुनमा होला पृथ्वीसरह जीवन ।
भन्ने प्राच्य र पाश्चात्त्य अन्वेषण पढीकन ॥
(१२३)

त्यसै आधारमा मैले गरेँथे माथि शंसन ।
समुच्चयी तिनैमध्ये कहीँ पर्दछ फर्कन ॥
(१२४)

जहाँ छ गति सर्वत्र हुन्छ आगति नै त्यहीँ ।
यै हो शाश्वत सिद्धान्त फर्कनैपर्छ ती कहीँ ॥
(१२५)

प्रवृत्ति छ जहाँ हुन्छ त्यहाँ आवृत्ति निश्चित ।
उकालीपछि ओराली झर्नैपर्छ सुनिश्चित ॥
(१२६)

कैवल्यमुक्तिमा चाहिँ आवृत्ति हुन्न निश्चय ।
आवृत्ति हुन्छ जानेको यै हो वेदान्तनिर्णय ॥
(१२७)

यही हो वेदको आज्ञा यै हो नियम शाश्वत ।
तलमाथि हुँदैहुन्न यसमा बुझ्नु शास्त्रतः ॥
(१२८)

'इमं मानव'मा जाने फर्कँदैनन् यहाँ भनी ।
अर्थवाद लिई भन्छ श्रुतिले स्पष्ट नै अनि ॥
(१२९)

महाप्रलयका पश्चात् महासृष्टि सदैव यो ।
हुनेगर्छ स्वभावैले ईश्वरीय विधान यो ॥
(१३०)

कामना ब्रह्मको नै हो सिर्जिने यो चराचर ।
जीवकल्याणका निम्ति सृष्टि हुन्छ बराबर ॥
(१३१)

निमित्त र उपादान सृष्टिकारण हुन् दुवै ।
सर्वकारण हो ब्रह्म विवर्तब्रह्म हो सबै ॥
(१३२)

जीवकै मुक्तिका निम्ति ब्रह्मले सृष्टि गर्छ यो ।
कैवल्यमोक्षका लागि हुन्छ ब्रह्माण्डसृष्टि यो ॥
(१३३)

सालोक्य [३३]सार्ष्टि सामीप्य सारूप्य द्वैतमुक्ति हो ।
त्यस्तै समुच्चयी मुक्ति त्यो सातिशय मुक्ति हो ॥
(१३४)

---

३३. सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ॥ – श्रीमद्भागवत ३।२९।१३

कर्मीले फर्कनै पर्छ ब्रह्मज्ञान नभैकन ।
कैवल्यमुक्ति मिल्दैन यै हो वेदान्तदर्शन ॥

(१३५)

यो आध्यासिक संसार ब्रह्माण्ड पाञ्चभौतिक ।
जडचेतन अन्योऽन्य यो हो सङ्क्लृप्त मायिक ॥

(१३६)

भूत ब्रह्माण्ड हो दृष्ट महाब्रह्माण्ड दुस्तर ।
अदृष्ट हो अविज्ञेय अप्रतर्क्य परात्पर ॥

(१३७)

जति बुझ्यो अभै बुझ्न बाँकी हुन्छ सधैँभरि ।
यै हो संसार दुर्ज्ञेय ब्रह्म जान्ने कसोगरी ? ॥

(१३८)

जति खोज्यो अभै खोज्न बाँकी रहन्छ यो सदा ।
आफूभित्र छ सद्‌ब्रह्म आफैँमा दूर सर्वदा ॥

(१३९)

आफैँलाई बुझौँ पैले म को हुँ र कहाँ थिएँ ?
कुन कारणले ऐले भई मानिस जन्मिएँ ? ॥

(१४०)

यही नै जन्ममा मान्छे ब्रह्मज्ञान नभैकन ।
मरेमा फेरि गाह्रो छ मनुष्ययोनि पाउन ॥

(१४१)

पहिले गर्नु सत्कर्म मल हुन्छ विमोचन ।
अहैतुकी गरे भक्ति हट्छ विक्षेप तत्क्षण ॥

(१४२)

अतः सन्मुक्तिका लागि चाडा साधन भै युत ।
[३४]ब्रह्मज्ञानार्थ गैहाल्नू ब्रह्मिष्ठ गुरुका सित ॥
(१४३)

गुरूपसत्तिका साथ विधिपूर्वक तत्क्षण ।
गर्नू [३५]श्रवण वेदान्त गर्नू मनन चिन्तन ॥
(१४४)

निदिध्यासनका साथै ब्रह्माभ्यास गरेपछि ।
दोषावरण हट्ने छन् कैवल्यमुक्ति सोपछि ॥
(१४५)

यै हो कैवल्यको मार्ग यही नै नगरीकन ।
हुँदैन प्राप्ति कैवल्य समुच्चयीहरूकन ॥
(१४६)

मुक्त्यर्थ क्रमले पर्छ गर्नु सम्पूर्ण साधन ।
पारम्परिकका साथै बाह्य आन्तर साधन ॥
(१४७)

[३६]साक्षात् साधन हो चौथो सबै आश्रमनिम्तिमा ।
यिनै साधन पर्याप्त हुन्छन् कैवल्यमुक्तिमा ॥
(१४८)

किन्तु समुच्चयी निम्ति यिनका अतिरिक्तमा ।
जान्नुपर्दछ पञ्चाग्नि विद्या गै गुरुसाथमा ॥
(१४९)

---

३४. तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ।
– मुण्डकोपनिषद् १।२।१२

३५. आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेत श्रवणेन मत्या विज्ञानेदं सर्वं विदितम् । – बृहदारण्यकोपनिषद् २।४।५

३६. साक्षान्महावचनमेव विमुक्तिहेतुः । – सङ्क्षेपशारीरकम् ३।२९५

यै हो कैवल्यको मार्ग यिनै हुन् मुक्तिसाधन ।
क्रमले यी गरेमात्रै काटिन्छ भवबन्धन ॥
(१५०)

कैवल्य मुक्तिका लागि क्रमसाधन शुद्ध यी ।
यिनै हुन् तर गर्दैनन् ज्ञानकर्मसमुच्चयी ॥
(१५१)

ज्ञान तीनथरी भन्ने पाइन्छ कतिको मत ।
स्वरूप स्फुरणाख्यादि हुन् वृत्त्यात्मक अन्ततः ॥
(१५२)

दुई छन् ज्ञानका भेद वृत्त्यात्मक स्वरूपतः ।
स्वरूपात्मक हो सच्चित् ब्रह्मस्वरूप तत्त्वतः ॥
(१५३)

त्यसैकारणले ज्ञान वृत्तिबाट उठीकन ।
स्वरूपात्मक हो ज्ञान ब्रह्मज्ञान सनातन ॥
(१५४)

दशमस्त्वमसि ज्ञान यही हो ज्ञान निर्भ्रम ।
ब्रह्मिष्ठ गुरुले दिन्छन् त्यही हो ज्ञान अन्तिम ॥
(१५५)

ज्ञाता ज्ञान अनि ज्ञेय कर्मी हो त्रिपुटीयुत ।
यै हो संसृतिको मूल यै हो दुश्चक्र तत्त्वतः ॥
(१५६)

बसेर त्रिपुटीभित्र ज्ञानकर्मसमुच्चय ।
गरेर हुनसक्तैन कैवल्यमोक्ष निश्चय ॥
(१५७)

अर्चिरादि हुँदै जान्छन् समुच्चयीहरू स्वतः ।
अन्त्यमा फर्कनै पर्छ ब्रह्माण्डभित्र वस्तुतः ॥

(१५८)

[३७]'तेषां न पुनरावृत्तिः' [३८]'अनावृत्तिः' भनीकन ।
श्रुतिसूत्र दुवै गर्छन् अनावर्तन शंसन ॥

(१५९)

कर्मी समुच्चयी निम्ति अनावर्तन होइन ।
कैवल्यमोक्षका लागि हो अनावृत्ति शंसन ॥

(१६०)

सृष्टिको मूल [३९]अज्ञान यै हो ब्रह्माण्डकारण ।
जड मायिक ब्रह्माण्ड निर्जीव हो अचेतन ॥

(१६१)

निर्जिव सृष्टि संसार ब्रह्मसत्ता लिईकन ।
आफ्नै परिधिमा घुम्छ सजीवतुल्य फन्फन ॥

(१६२)

---

३७. क. न तेषां पुनरावृत्तिः । – बृहदारण्यकोपनिषद् ६।२।१५
ख. न च पुनरावर्तते । – छान्दोग्योपनिषद् ८।१५।१

३८. अनावृत्तिः शब्दात् अनावृत्तिः शब्दात् । – ब्रह्मसूत्र ४।४।७।२२

३९. क. अज्ञानमेवास्य हि मूलकारणं, तद्धानमेवात्र विधौ विधीयते ।
विद्यैव तन्नाशविधौ पटीयसी, न कर्म तज्जं सविरोधमीरितम् ॥ – रामगीता ९
ख. स्वाज्ञानकल्पितजगत्परमेश्वरत्वजीवत्वभेदकलुषीकृतभूमभावा ।
स्वाभाविकस्वमहिमस्थितिरस्तमोहा प्रत्यक्चितिर्विजयते भुवनैकयोनिः ॥
– सङ्क्षेपशारीरकम् १।२

[४०]आहारशुद्धिका द्वारा बुद्धि निर्मल बन्दछ।
त्यै शुद्ध बुद्धिमा मात्रै ब्रह्म स्फुरित बन्दछ॥
(१६३)

जब [४१]निर्मल संस्वच्छ सुसूक्ष्म बुद्धि बन्दछ।
त्यही नै बुद्धिमा ब्रह्म प्रतिबिम्बित बन्दछ॥
(१६४)

मोक्षार्थ [४२]ब्रह्मजिज्ञासु वैराग्ययुक्त भैकन।
पृथ्वी र स्वर्गको भोग मिथ्या हो सम्भिईकन॥
(१६५)

[४३]ब्रह्मज्ञानार्थ जिज्ञासु जिज्ञासा मनमा लिई।
ब्रह्मज्ञ गुरुका सामु उपसत्ति गरोस् गई॥
(१६६)

द्रष्टव्य कुन हो सोको जिज्ञासा अनुसारतः।
गुरूपदेश गर्नेछन् वेदान्तवाक्य तत्त्वतः॥
(१६७)

---

४०. क. आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः। – छान्दोग्योपनिषद् ७।२६।२
ख. विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते॥ – श्रीमद्भगवद्गीता २।५९

४१. क.अत्यन्तनिर्मलत्वस्वच्छत्वसूक्ष्मत्वोपपत्तेः, आत्मनो बुद्धेश्च आत्मसम नैर्मल्याद्युपपत्तेः, आत्मचैतन्याकाराभासत्वोपत्तिः। – शाङ्करभाष्य, गीता १८।५०
ख. सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यम्। – योगसूत्रम् ३।५५

४२. क. परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन।
– मुण्डकोपनिषद् १।२।१२
ख. तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते।
– छान्दोग्योपनिषद् ८।१।६

४३. तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्।
– मुण्डकोपनिषद् १।२।१२

साक्षात् कैवल्यको हेतु महावाक्य भनीकन ।
उद्घोष शास्त्रले गर्छ यो बुझौँ मन दीकन ॥
(१६८)

आफ्नू नै वेदशाखाको महावाक्य सुनीकन ।
गरी मननका पश्चात् गरेर निदिध्यासन ॥
(१६९)

ब्रह्माभ्यास गरी लामु सारा दोष हटीकन ।
ज्ञानी कैवल्यमा पुग्छ स्वयं ब्रह्म भईकन ॥
(१७०)

[४४]समुच्चयी गृहस्थी हुन् त्यसैकारणले पनि ।
जान्नुपर्दछ पञ्चाग्निविद्या जिज्ञासु नै बनी ॥
(१७१)

तत्पश्चात् मात्र ती कर्मी अर्चिरादि भईकन ।
ब्रह्माको लोकमा जान्छन् भोग भोग्न अनेकन ॥
(१७२)

हिरण्यगर्भको लोक गएका जीव आखिर ।
भोगेर भोग फर्कन्छन् ब्रह्माण्डमा कतैतिर ॥
(१७३)

[४५]अज्ञानजन्य हुन् सारा जगत् जीव र ईश्वर ।
अज्ञानबाट छेकिन्छ ब्रह्मभाव निरन्तर ॥
(१७४)

---

४४. अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम ॥
— बृहदारण्यकोपनिषद् ५।१५।२, ईशावास्योपनिषद् १८

४५. स्वाज्ञानकल्पितजगत्परमेश्वरत्वजीवत्वभेदकलुषीकृतभूमभावा ।
स्वाभाविकस्वमहिमस्थितिरस्तमोहा प्रत्यक्चितिर्विजयते भुवनैकयोनिः ॥
— सङ्क्षेपशारीरकम् १।२

जसले आफुलाई नै सधैँ टाढा पुऱ्याउँछ।
म ज्ञानी म ठुलो भन्ने अहं जल्ले जगाउँछ॥
(१७५)

आत्मा र परमात्मामा जल्ले भेद गराउँछ।
त्यही हो मोह अज्ञान त्यसले नै घुमाउँछ॥
(१७६)

त्यस्तो निबिड अज्ञान नगरी परिमार्जन।
कैवल्य कसरी मिल्ला समुच्चयीहरूकन॥
(१७७)

त्यसैकारण कर्मीले ज्ञान नै नगरीकन।
कैवल्यमुक्ति मिल्दैन पर्छ पुनश्च जन्मन॥
(१७८)

वेदका हुन् [४६]महावाक्य चारोटा भनियो जुन।
सुन्ने अनि हुने वाक्य प्रष्टिन्न तिनमा कुन ? ॥
(१७९)

श्रवणीय महावाक्य स्पष्ट नै नबुझीकन।
गुरुका सँग के सुन्ने ? गर्ने मनन हो कुन ?
(१८०)

'अभयं [४७]ब्रह्म' हौ भन्ने गुरूपदेशका विना।
'अहं ब्रह्मास्मि' मा पुग्ने कसरी ? ज्ञानका विना॥
(१८१)

४६. अथ महावाक्यानि चत्वारि, यथा – ॐ प्रज्ञानं ब्रह्म ॥१॥
ॐ अहं ब्रह्मास्मि ॥२॥ ॐ तत्त्वमसि ॥३॥ ॐ अयमात्मा ब्रह्म ॥४॥
– शुकरहस्योपनिषद् ३७

४७. क. अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि। – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।२।४
ख. अहं ब्रह्म परं धाम ब्रह्माहं परं पदम्।
एवं समीक्षान्नात्मानमात्मन्याधाय निष्कले॥ – भागवत १२।५।११

संस्कार वासना कर्म प्रतिबन्धक यी सब ।
नफ्याँकीकन सम्पूर्ण हुँदैन मोक्ष सम्भव ॥
(१८२)

मनुष्य योनि पाएको महत्त्व नबुझीकन ।
व्यर्थ बाँचेर जाने हो [४८]महाकृपण निर्धन ॥
(१८३)

मोक्षसाधन बन्दैन ज्ञानकर्मसमुच्चय ।
कर्मीले फर्कनै पर्छ कतै जन्मन निश्चय ॥
(१८४)

कर्मीले भोग्नु नै पर्छ नत्र बन्धन बन्दछ ।
'नाभुक्तं [४९]क्षीयते कर्म' स्मृतिले पनि भन्दछ ॥
(१८५)

त्यसैकारण कर्मीले एषणामुक्त भैकन ।
ब्रह्मज्ञान गरेमात्रै काटिन्छ कर्मबन्धन ॥
(१८६)

यो सबै नबुझी जल्ले समुच्चयीहरूकन ।
मुक्त हुन्छन् भनी भन्नु हैन अद्वैतदर्शन ॥
(१८७)

ग. अहं ब्रह्मास्मि । – बृहदारण्यकोपनिषद् १।४।१०

घ. भगवँस्तक्षकादिभ्यो मृत्युभ्यो न बिभेम्यहम् ।
प्रविष्टो ब्रह्मनिर्वाणमभयं दर्शितं त्वया ॥ – भागवत १२।६।५

४८. यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपणोऽथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वास्माँल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् ३।८।१०

४९. क. कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ।
तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥ – महाभारत, शान्तिपर्व २४२।७

'इमम्'को [५०]वाक्यतात्पर्य उपक्रमादि लीकन ।
पूर्वापर बिचारेर भयो सारांश वर्णन ॥
(१८८)

अन्यथा भ्रम उत्पन्न होला ज्ञानविना नर ।
कैवल्यमुक्ति नै खोज्ला ब्रह्मज्ञानविना तर ॥
(१८९)

त्यसले श्रुतितात्पर्य संरुद्ध हुनसक्तछ ।
कैवल्यमोक्षको ज्ञान अज्ञात हुनसक्तछ ॥
(१९०)

हिरण्यगर्भका जो छन् उपासकहरू सब ।
अर्चिरादि हुँदै जान्छन् भोग्न [५१]स्वाराज्य वैभव ॥
(१९१)

कैवल्य मोक्ष पाउन्नन् सक्तैनन् फर्कनै पनि ।
केतकी [५२]पुष्पसंरुद्ध बस्छन् मधुप भैँ बनी ॥
(१९२)

ख. अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ।
नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ॥
– ब्रह्मवैवर्तपुराणम्, द्वितीयो भागः उत्तरार्द्धः, खण्डः ५।८१।५९

५०. उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥ – बृहत्संहिता

५१. आप्नोति स्वाराज्यम् । – तैत्तिरीयोपनिषद् १।६।२

५२. गन्धश्चास्या भुवनविदिता केतकी स्वर्णवर्णा,
पद्मभ्रान्त्या चपलमधुपः पुष्पमध्ये पपात ।
अन्धीभूय कुसुमरजसा कण्टकैर्लूनपक्षः,
स्थातुं गन्तुं द्वयमपि सखे नैव शक्तो द्विरेफः ॥ – कालिदासः

त्यहीँबाट कुनै मुक्त हुँदैन भोग्छ वैभव ।
[५३]‘आब्रह्मभुवनाल्लोकाः’ फर्केर आउँछन् सब ॥
(१९३)

५३. क. आब्रह्मभुवनाँल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ – गीता ८।१६
ख. सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति । – तैत्तिरीयोपनिषद् १।५।३
ग. तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति । – छा.उ.७।१५।१
घ. स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः । – छा.उ.८।१२।३
ङ. स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति ।
– छान्दोग्योपनिषद् ८।२।१

‘इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते’का सन्दर्भमा –

ब्रह्माण्ड

यो ब्रह्माण्ड अतीव दुस्तर महा ताराहरूको घर,
ग्यालेक्सी अनि मिल्किवे झिलिमिली अत्यन्त नै सुन्दर ।
यो हो झर्झर सौरमण्डल सधैँ जाज्वल्य तेजोमय,
सूर्यैबाट लिएर शक्ति अहिले बाँच्छौँ बनी निर्भय ॥
(१)

आँखा तीक्ष्ण बनाइ हेर्दछु जसै आकाशमा रातमा,
देखिन्छन् ग्रहपिण्ड तारकहरू यी चन्द्रमा साथमा ।
यो ब्रह्माण्ड अनन्त दुस्तर महा हो ब्रह्मको सिर्जना,
यो हो सूर्य र चन्द्रमा जडित यो ब्रह्माजीको कल्पना ॥
(२)

यो हो काव्य सुरम्य नूतन सधैँ ब्रह्मर्षिले गाइने,
खोजेमा यसभित्र दुर्लभ छ के ? सद्ब्रह्म नै पाइने ।
जाऊँ जत्ति छ दूर यो उति सधैँ खोज्नै महा दुष्कर,
यो ब्रह्माण्ड अनन्त दुर्जय विराट् आश्चर्यको हो घर ॥
(३)

ताराका अति तेजिला चमकमा यो हुन्छ उद्भासित,
यो हो निर्मल दिव्य नील मणिझैँ यो हाँस्छ आफैँसित ।
छन् सप्तर्षि अरुन्धती सँगसँगै षट्कृत्तिका छन् पर,
यो ज्योतिर्मय ब्रह्मको सदन हो आनन्दको हो घर ॥
(४)

यो आध्यासिक सृष्टिसर्जन सबै ब्रह्माण्ड हो दुस्तर,
हेर्दा बाहिर दिव्य भित्र तर यो कालाग्नि भस्मासुर ।
वर्षौं वर्ष प्रकाशबर्ष सबले नापेर नापिन्न यो,
यो ज्वालामुखी तप्त दुर्जय महान् जानेर जानिन्न यो ॥
(५)

हाम्रो देह समग्रमा छ जति जे ब्रह्माण्डमा छन् सब,
छन् ब्रह्माण्ड समस्तमा जुन कुरा ती पिण्डमा छन् सब ।
मायाकै जड पञ्चतत्त्व सब छन् ब्रह्माण्डमा पिण्डमा,
मायाका गुण तीन छन् भुवनमा आकाशका पिण्डमा ॥
(६)

यो आकाश विशाल हो विशद हो सीमान्तभन्दा पर,
सोही कारण वेद दिन्छ उपमा 'खं ब्रह्म'को दुस्तर ।
पैलो सिर्जन दृष्ट यो गगन हो सद्ब्रह्मको तात्त्विक,
सोही भौतिक व्योमभित्र सब छन् ब्रह्माण्ड पिण्डादिक ॥
(७)

यै आकाश अनन्तभित्र छ महान् आकाशगङ्गा अनि,
तारापुञ्ज अनेक पिण्डहरू छन् घुम्छन् यहीँ ती पनि ।
जाऊँ जत्ति सदा रहन्छ पर नै झन् झन् गयो झन् पर,
कैल्यै बुझ्न र पुग्न मुस्किल छ यो झन् तर्न यो दुष्तर ॥
(८)

लाखौँ कोटि विशाल विस्तृत छ यो निस्सीम सीमा पर,
लाखौँ लाख प्रकाशवर्ष पर छन् सूर्यादि छन् झन् पर ।
तारापुञ्ज असङ्ख्य छन् गगनमा छन् पिण्ड नानाथरी,
हाम्रो बुद्धि र तर्कना पर छ यो जानिन्न केही गरी ॥
(९)

जाऊँ खोज्न अझै अझै परपरै सर्केर यो भाग्दछ,
आगाका अति तप्त रश्मिकर ली त्यो उग्र भै जाग्दछ ।
ताराका ग्रहपिण्डका सुगहना पैह्रेर राम्रो भई,
राती चंचम चंकिइन्छ धरती ताकेर राम्रो भई ॥

(१०)

हाम्रो जीवन सौरमण्डल महा दुर्ज्ञेय हो दुर्जय,
लप्का तप्त असह्य रश्मिकर ली घुंदोछ यो निर्भय ।
आफ्ना नै परिवार तारक सबै गर्दै महाकर्षण,
आभा शक्ति दिएर नै परिधिमा फन्काउँदो फन्फन ॥

(११)

हाम्रा यी सविता सधैंभरि घुमी संसार यो हेर्दछन्,
सारा सुप्त समस्त जीव जड यी जागा गरी घुंदछन् ।
हाम्रा सूर्य विशाल तप्त पनि छन् जाज्वल्य छन् दुर्धर,
ब्रह्माण्डीय असङ्ख्य सूर्य सबमा साना गनिन्छन् तर ॥

(१२)

धेरै दूर अनन्त यो गगनमा सोच्नै नसक्ने गरी,
देखिन्छन् ग्रहपिण्ड तारकसँगै सूर्यादि नानाथरी ।
ग्यालेक्सी अनि मिल्किवे सकलमा सूर्यादि ताराहरू ।
दायाँवर्त गरेर नित्य नभमा पिण्डादि घुंछन् अरू ॥

(१३)

धेरै छन् ग्रह सूर्यमण्डलहरू यो व्योममा निर्भ्रम,
घुम्छन् नित्य सिधा कुनै तर कुनै बाङ्गो छ घुम्ने क्रम ।
कैयौँ छन् शिशु तारिका गगनमा ती झुल्किँदै झर्खर,
देखिन्छन् पर चंकिला झिलिमिली ताराहरू झर्झर ॥

(१४)

हाम्रो मण्डल सूर्यका पर अरू सूर्यादिका मण्डल,
देखिन्छन् अरबौँ विशाल रविका तेजस्विला झल्मल ।
तारापुञ्ज असङ्ख्य छन् झिलिमिली आकाशगङ्गाभरि,
त्योभन्दा पर देखिइन्छ तमको साम्राज्य अन्धासुरी ।।
(१५)

योभन्दा पर सेन्टुरी विविध छन् अल्फा र जिम्ना गरी,
तारापिण्ड र सौरमण्डलहरू छन् धेर नानाथरी ।
होला जीवन वा कतै कि ! तिनमा यो भूमिकै माफिक,
ठानी छन् सब खोज्नमा रत सधैँ पाश्चात्य वैज्ञानिक ।।
(१६)

तारापुञ्ज असङ्ख्य छन् गगनमा ग्यालेक्सी धेरै अरू,
मिल्कीवे पनि छन् सहस्र नभमा आकाशगङ्गाहरू ।
छन् स्थानीय समूह तारकहरू आकाशगङ्गाभरी,
घुम्छन् तारकपुञ्ज दूर नभमा जाँतो घुमेझैँ गरी ।।
(१७)

तीभन्दा पर देखिइन्छ सहसा भर्गो सुपर्क्लष्टर,
त्योदेखिन् पर लेनियम् छ भनिने अर्को सुपर्क्लष्टर ।
पत्रैपत्र अनन्त पत्रहरू छन् तारा र उल्काहरू,
अब्जर्भेबुल नामको छ युनिभर्स्, ब्रह्माण्ड धेरै अरू ।।
(१८)

यो हो ज्ञात अनन्त सृष्टिरचना ब्रह्माण्ड यहाँतक ।
योभन्दा पर जान्न मुस्किल महान् ब्रह्माण्ड अज्ञातक ।
गर्छन् वर्णन कल्पना सब गरी ती पश्चिमी चिन्तक,
यौटै ईश्वर जान्दछन् सब कुरा ब्रह्माण्डका सर्जक ।।
(१९)

मान्छेले बुझ्किसक्नु छैन सब यो ब्रह्माण्डको कल्पना,
'तत्सृष्ट्वा'पछिको समस्त रचना हो ब्रह्मको सिर्जना ।
स्वयं ब्रह्म पस्यो समस्त भवमा सत्ता र चित्ता दिई,
आफैँ ब्रह्म विराट् भईकन उठ्यो ब्रह्माण्ड आफैँ भई ॥
(२०)

गर्छन् शास्त्र असङ्ख्य तारक महान् ब्रह्माण्डको वर्णन,
यौटा ब्राह्मिक रोमका परिधिमा घुम्छन् सबै फन्फन ।
जस्तै नै नभमा असङ्ख्य रजका साना मसिना कण,
हावाका वशमा परीकन सबै घुम्छन् सधैँ फन्फन ॥
(२१)

के लेखौँ ? कुन शब्दमा म कसरी ? यो सृष्टिसम्बन्धमा,
आफैँभित्र म पस्न सक्तिन भने के पस्छु यो सृष्टिमा ।
आफ्नै यी धरती म जान्दिन भने ब्रह्माण्ड जानौँ म के ?
मिथ्या शब्द र वर्णमा म कसरी ब्रह्माण्ड लेखौँ र के ? ॥
(२२)

यो ब्रह्माण्ड समस्त हो सिरजना वैवर्त जानौँ म के ?
आफ्नै देह समग्र जान्दिन भने ब्रह्माण्ड जानौँ म के ?
आँखा मन्द र बन्द छन् जब दुवै ब्रह्माण्ड देखौँ म के ?
मेरो हात अशक्त पङ्गु छ भने ब्रह्माण्ड लेखौँ म के ? ॥
(२३)

मेरो चित्त तमान्ध चञ्चल सधैँ मोहान्धले ग्रस्त छ,
आफ्नै स्वार्थ लिएर घुम्दछ सधैँ संसारमा मस्तछ ।
मेरो बुद्धि छ बोधले पर सधैँ यै द्वैतमा व्यस्त छ,
मेरो यो मनमा अहं छ अति नै सत्त्वांश नै अस्त छ ॥
(२४)

लेखी बाहिरको जडांश तमको ब्रह्माण्ड यो सिर्जन,
आफ्नै आन्तर जाड्यता र तमको मैले गरेँ शंसन ।
आफ्नू नै मनभित्रको कलुषता जान्दै नजानीकन,
के लेखौँ ? अनि विश्वका विषयमा कस्तो गरौँ वर्णन ॥
(२५)
'इमम्' गूढरहस्य लेख्न गरियो ब्रह्माण्डको वर्णन,
यो पश्चात् अब गर्दछु म यसको तात्पर्यको शंसन ।
'इमम्' बाट उठाइयो जुन कुरा त्यो बुझ्न नै हो पनि,
'इमम्' शंसित कर्ममग्न नरको के ? मुक्ति होला भनी ॥
(२६)
'इमं मानव' मन्त्र मन्त्रित महा सौवर्णका लोकमा,
भोगी भोग समुच्चयी तर सिधै फर्कन्न यो लोकमा ।
भन्ने अर्थ छ अर्थवाद यसको वेदान्तका दृष्टिमा,
कर्मी फर्कनुपर्छ जन्मन कतै ब्रह्माण्डका लोकमा ॥
(२७)
ज्ञानी कर्मसमुच्चयी गुरुमुखी वेदान्तको श्रावक,
बन्नैपर्दछ मोक्षनिम्ति उसले संन्यस्त नैष्कर्मिक ।
तत्पश्चात् मननादि आन्तर सबै पूरा गरे साधन,
सक्ला पाउन मोक्ष पूरण गरे साक्षात् महासाधन ॥
(२८)
धेरै पन्थ विचार छन् र मत छन् छन् शास्त्र नानाथरी,
देखिन्छन् पथ मुक्तिका बहुल छन् छन् भक्ति नानाथरी ।
धेरै भक्त उपास्य छन् र विधि छन् त्रैपुट्र्यले युक्त छन्,
राखी स्वार्थ र कामना सकल ती आराधना गर्दछन् ॥
(२९)

सोही कारण कामना पर नभै कैवल्यको मार्गमा,
कर्मी लाग्न अतीव मुस्किल हुने देखिन्छ वेदान्तमा ।
ज्ञानी कर्मसमुच्चयी परपरै जाओस् महास्वर्गमा,
भोगी भोग अवश्य जन्मन कतै फर्कन्छ ऊ अन्तमा ॥
(३०)

'इमं मानव' भन्छ देवपथ भै जाने छ कर्मी पुनः,
फर्कन्नन् मनुवंश आवृत यसै आवर्तमा जन्मन ।
फर्कन्नन् अनि मुक्त बन्न नसकी बस्छन् त्रिशङ्कुभई,
'इमं मानव' अर्थ बुझ्नुछ पढौँ 'शा.भा. बृहद्'मा गई ॥
(३१)

गर्छन् वेदपुराण मुक्तिपथको सङ्केत नै वस्तुतः,
भन्छन् कर्म र भक्तिका पछि हुने सद्ज्ञान हो तत्त्वतः ।
एकैचोटि सकिन्न गर्न पनि ती गाह्रो छ सम्पादन,
खोज्यो गर्न भने समुच्चय भई होला महाभ्रंसन ॥
(३२)

मान्छे लीकन मृत्युको भय सधैँ घुम्दोछ चारैतिर,
यस्को ओखती छैन जे जति गरोस् लैजान्छ नै आखिर ।
यस्को ओखती नित्य निर्भय हुने सद्ज्ञान हो अन्तिम,
'इमं' शंसित मार्गका पथिक ती फिर्छन् कतै निर्भ्रम ॥
(३३)

ज्ञानीकर्मसमुच्चयी हृदयमा बोकेर मर्ने डर,
खोज्दै मुक्ति अतीव सम्भ्रमित भै कुद्छन् ती चारैतिर ।
पैले ज्ञान र कर्मको पथिक भो बिर्सेर गर्ने क्रम,
ऐले खोज्दछ मुक्ति केवल 'इमं'बाटै हुने ली भ्रम ॥
(३४)

एकातर्फ छ कर्म संसरणको हेतु महादुस्तर,
अर्कातर्फ छ कर्मनाशक महासद्ज्ञानको सागर ।
कालो हो तम कर्म बोध तर हो सद्ज्ञान सत्त्वात्मक,
कैल्यै हुन्न प्रकाशको र तमको एकत्व आध्यासिक ॥
(३५)

तस्मात् ज्ञान र कर्म जो सँगसँगै कर्मीहरू गर्दछन्,
कैल्यै मुक्ति हुँदैन बोध नभई ती बीचमा पर्दछन् ।
सद्ज्ञानी गुरुबाट ज्ञान जहिले ती पाउलान् तत्त्वतः,
होलान् मुक्त समुच्चयी पनि गई कैवल्यमै अन्ततः ॥
(३६)

अपवर्ग

जिज्ञासु –
अपवर्ग र मुक्ति यी एउटै हुन् कि ! भिन्न हुन् ।
जान्ने इच्छा भएको छ यी दुवै के ? अभिन्न हुन् ?
(१)
ज्ञानकर्मीहरू भन्छन् मोक्ष नै अपवर्ग हो ।
अद्वैती भन्दछन् यो ता न भुक्ति न त मुक्ति हो ॥
(२)
अन्तराल अवस्था हो भन्ने शङ्करको मत ।
आज्ञाहोस् गुरुजी ! के हो ? अपवर्गाख्य तत्त्वतः ॥
(३)
आचार्य –
अति राम्रो गऱ्यौ प्रश्न म भन्ने छु यथामति ।
सावधान भई वत्स ! सुन तात्पर्य सम्प्रति ॥
(४)
[१]वर्जनार्थक वृज्‌बाट अप लागेर पूर्वमा ।
पश्चात् घञ् भई बन्छ अपवर्ग यथार्थमा ॥
(५)
यसका अर्थ सामान्य पूर्ति मोक्ष र दान हुन् ।
स्वर्गीय शान्ति आनन्द त्याग आदि विशेष हुन् ॥
(६)

---

१. अपवृज्यते संसारो यस्मात् इति ।

[2]अपवर्गे तृतीयामा फलप्राप्ति भनीकन ।
गर्छन् पाणिनिले आफ्नू सूत्रमा सूक्ष्म शंसन ॥
(७)

[3]कैवल्यसिद्धिका लागि ब्रह्मसूत्रादिमा पनि ।
भामतीले गरेको छ उल्लेख मुक्ति हो भनी ॥
(८)

जो छ [4]निर्गुण विद्यामा श्रूयमाण चिरन्तन ।
आर्थवादिक या गौण हैन हो मोक्ष नूतन ॥
(९)

पूर्वापर पढी सारा प्रधान श्रुति सारतः ।
सूक्ष्म तात्पर्य हो मोक्ष भन्ने नै भामतीमत ॥
(१०)

जुन सन्दर्भमा हुन्छ अर्थ तात्पर्य वस्तुतः ।
अन्यथा गर्न मिल्दैन न्याय यो शावरी मत ।
(११)

---

२. अपवर्गे तृतीया (अष्टाध्यायी २।३।६) अपवर्गः फलप्राप्तिस्तस्यां द्योतायां कालाध्वनोरत्यन्त संयोगे तृतीया स्यात् । अह्ना क्रोशेन । मासमधीतो नायातः ।

३. कैवल्यसिद्धिः । तस्मादैकान्तिकी विदुषः कैवल्यसिद्धिः । यावदधिकारमवस्थिति-राधिकारिकाणाम् । – ब्रह्मसूत्र ३।३।१९।३२

४. राद्धान्तस्तु निर्गुणायां विद्यायामपवर्गलक्षणं श्रूयमाणं न स्तुतिमात्रतया व्याख्यातु-मुचितम् । पौर्वापर्यपर्य्यालोचने भूयसीनां श्रुतिनामत्रैव तात्पर्य्यावधारणात् । न च यत्र तात्पर्यं तदन्यथायितुंमुक्तम् । उक्तं हि 'नविधौ परः शब्दार्थः ।
– ब्रह्मसूत्र ३।३।१५।३२ भामतीटीका

[5]विधिवाक्य सरी वाक्य परः शब्दार्थ होइन ।
तन्त्रवार्तिकले गर्छ यसलाई समर्थन ॥

(१२)

पवर्ग हट्नु नै मोक्ष हो भन्ने कतिको मत ।
पतनादिकको नाश बन्दैन मोक्ष तत्त्वतः ॥

(१३)

मोक्षका लागि चाँहिन्छन् [7]चाडा साधन मुख्यतः ।
तत्पश्चात् गुरुका साथ सुन्ने वेदान्त धर्मतः ॥

(१४)

साक्षात् सन्मुक्तिको हेतुः हो [8]महावाक्य वैदिक ।
भन्ने नै श्रुतितात्पर्य देखिन्छ मुख्य तात्त्विक ॥

(१५)

[9]न्यायदर्शनको मोक्ष अन्ततः अपवर्ग हो ।
दुःखजन्मादि साराको उत्तरोत्तर नाश हो ।

(१६)

---

५. विधौ हि न परः शब्दार्थः प्रतीयते । विधानं हि अत्यन्तानवगतार्थविषयं तत्र यथाश्रुतादन्यथाकरणं निष्प्रमाणम् । – तन्त्रवार्तिक पृ.१४१

६. यतो न किञ्चित्पतनं फलाशा न बन्धनं वाऽपि भयं न मृत्युः ।
पवर्गहीनं पदमीक्षितं वै ततोऽपवर्ग कथितो मुनीन्द्रैः ॥ – सुभाषितपद्यमालिका

७. (१) नित्यानित्यवस्तुविवेकः, (२) इहामुत्रार्थभोगविरागः,
(३) शमदमादिसाधनसम्पत्, (४) मुमुक्षुत्वञ्च ।
– ब्रह्मसूत्र १।१।१।१ शाङ्करभाष्य

८. साक्षान्महावचनमेव विमुक्तिहेतुः । – सङ्क्षेपशारीरकम् ३।२९५

९. क. दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः ।
– न्यायदर्शनम् १।२
ख. तदनन्तरापायादपवर्गः । – न्यायदर्शनम् १।२

तत्त्वज्ञान जसै हुन्छ मिथ्या ज्ञान हुने पर ।
तत्पश्चात् रागद्वेषादि नाश हुन्छन् सरासर ॥
(१७)

रागद्वेष जसै हट्छन् दुःखको नाश बन्दछ ।
अत्यन्त दुःखको नाश न्यायले मोक्ष भन्दछ ॥
(१८)

पदार्थ [१०]द्रव्य साराको साधर्म्य र विधर्मको ।
तत्त्वज्ञान भएपश्चात् मोक्ष हो ती कणादको ॥
(१९)

[११]आवागमन दुश्चक्र नाश नै मोक्ष सद्गति ।
वैशेषिकीहरू मान्छन् भन्दैनन् अपवर्ग ती ॥
(२०)

[१२]आधिदैविक तापादि नाश नै मोक्ष सद्गति ।
साङ्ख्यसिद्धान्त हो किन्तु भन्दैनन् अपवर्ग ती ॥
(२१)

हुँदा प्रकृतिसम्बन्ध अविद्याग्रस्त भै नर ।
संसारचक्रमा फस्छ अविद्या हुन्छ दुस्तर ॥
(२२)

---

१०. धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवै–धर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम् । – वैशेषिकदर्शनम् १।४

११. अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः । – साङ्ख्यदर्शनम् १।१

१२. तस्य हेतुरविद्या । तदभावात्संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम् ।
– योगदर्शनम् २।२४,२५

अविद्याहानका पश्चात् मान्छे कैवल्य पाउँछ।
योगदर्शनमा यो नै मोक्षले कहलाउँछ॥
(२३)

योगदर्शन बोल्दैन अपवर्गाख्य नामले।
यसमा मोक्ष कैवल्य मानिन्छ स्पष्टरूपले॥
(२४)

[१३]स्वर्गप्राप्त्यर्थको कर्म मीमांसाको अभीष्ट हो।
दुःखको सर्वथा नाश हुनु अन्तिम मुक्ति हो॥
(२५)

कामना स्वर्गको राखी विधान गर्छ यागको।
यसले पनि गर्दैन उल्लेख अपवर्गको॥
(२६)

अद्वैतमतमा मोक्ष कैवल्य कहलाउँछ।
ब्रह्मज्ञान गरी ज्ञानी कैवल्यमोक्ष पाउँछ।
(२७)

[१४]ब्रह्मज्ञान भएमात्रै कैवल्यमुक्ति सम्भव।
अन्यथा अज्ञ कर्मीको कैवल्य छ असम्भव॥
(२८)

अपवर्गादिको भेद हैन वेदान्तसम्मत।
मुक्तिमा तारतम्यादि रहन्नन् बुझ्नु तत्त्वतः॥
(२९)

---

१३. स्वर्गकामो यजेत। – ताण्डिश्रुतिः १६।१५।५
१४. क. ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः। – श्रुतिः
ख. ज्ञानादेव तु कैवल्यम्। – श्रुतिः

[15]अपवर्ग अवस्था त्यो मोक्ष होइन तत्त्वतः ।
अन्तराल अवस्था हो भन्ने शङ्करको मत ॥

(३०)

न मुक्तिको अवस्था त्यो न जन्मन्छ कतै गई ।
बीचमै बस्छ जीवात्मा त्रिशङ्कुतुल्यको भई ॥

(३१)

प्राण इन्द्रिय सर्वाङ्ग सारा नाश भईकन ।
छिन्नाभ्रतुल्य भै बस्छ निराधार अकिञ्चन ॥

(३२)

अपवर्ग त्यसैले नै ज्ञानकर्मसमुच्चय –
निम्ति हो अरूका लागि हुन सक्तैन निश्चय ॥

(३३)

---

१५. पूर्वपक्षः – अत्र केचिद् वर्णयन्ति ग्रहातिग्रहस्य सप्रयोजनकस्य विनाशेऽपि किल न मुच्यते, नामावशिष्टोऽविद्याया ऊषरस्थानीययास्वात्मप्रभवया परमात्मनः परिच्छिन्नो भोज्याच्च जगतो व्यावृत्तः, उच्छिन्नकामकर्मा अन्तराले व्यवतिष्ठते । तस्य परमात्मैकत्वदर्शनेन द्वैतदर्शनमपनेतव्यमित्यतः परं परमात्मदर्शनमारब्धव्यम्, इत्येवमपवर्गाख्यामन्तरालावस्थां परिकल्प्योत्तरग्रन्थसम्बन्धं कुर्वन्ति ।
उत्तरपक्षः – तत्र वक्तव्यं विशीर्णेषु करणेषु विदेहस्य परमात्मपदर्शनश्रवणमनननिदिध्यासनानि कथमिति .... कल्पना । – बृहदारण्यकोपनिषद् ३।२।१३ शाङ्करभाष्य

अविद्या

जिज्ञासु –

अविद्यानामको वस्तु के हो ? र बस्तछ कहाँ ?
आज्ञा होस् गुरुजी ! लौन स्पष्ट पारेर नै यहाँ ॥

(१)

आचार्य –

सत्, असत्, सदसत् भिन्न[1] अनिर्वाच्याख्य वस्तुतः ।
भावरूपा अविद्या हो भन्ने शङ्करको मत ॥

(२)

अविद्या अनि अज्ञान अभाव न्याय भन्दछ ।
भावरूप दुवै यी हुन् भनी वेदान्त मान्दछ ॥

(३)

साङ्ख्य प्रकृति हो मुख्य अविद्या भन्छ वस्तुतः ।
दोष इन्द्रिय संस्कारजन्य वैशेषिकी मत ॥

(४)

[2]आत्मा अद्वैत हो भन्ने नजानी द्वैत सम्झनु ।
अविद्याकृत हो, नाश अविद्यामुक्त जो हुनु ॥

(५)

---

१. सन्नाप्यसन्नाप्युभयात्मिका नो, भिन्नाप्यभिन्नाप्युभयात्मिका नो ।
साङ्गाप्यनङ्गाप्युभयात्मिका नो, महाद्भुताऽनिर्वचनीयरूपा ॥
– विवेकचूडामणि १११

२. ऐकात्म्याऽप्रतिपत्तिर्या स्वात्मानुभवसंश्रया ।
साऽविद्या संसृतेर्बीजं तन्नाशो मुक्तिरात्मनः ॥ – नैष्कर्म्यसिद्धिः १।७

[३]संसार नै अविद्या हो यै हो बन्धन मुख्यतः ।
'अविद्यास्तमयो मोक्षः' भन्छन् मण्डन तत्त्वतः ॥
(६)

[४]अनिर्वाच्या अविद्या र अज्ञान मुख्य हेतु ती ।
विवर्तित हुने विश्व भन्दछन् भामतीपति ॥
(७)

[५]ब्रह्माश्रिता अविद्या हो ब्रह्मै विषय गर्दछे ।
त्यो जीवाश्रित नै हैन भन्ने सर्वज्ञको मत ॥
(८)

[६]माया अज्ञानका साथै अविद्यादि अनेकन ।
अविद्यानाम हुन् सारा यी हुन् संसृतिबन्धन ॥
(९)

जीवलाई सधैँ क्लेश दिईकन निरन्तर ।
संसारचक्रमा हाल्ने अविद्या हो सुदुस्तर ॥
(१०)

---

३. अविद्यास्तमयो मोक्षः सा संसार उदाहृतः ।
विद्यैव चाद्वया शान्ता तदस्तमय उच्यते ॥ - ब्रह्मसिद्धिः ३।१०।६

४. अनिर्वाच्याऽविद्याद्वितयसचिवस्य प्रभवतो विवर्ता यस्यैते वियदनिलतेजोऽबवनयः ।
यतश्चाभूद्विश्वं चरमचरमुच्चावचमिदं नमामस्तद्ब्रह्मापरिमितसुखज्ञानममृतम् ॥
– भामती १

५. आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला ।
पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः ॥
– सङ्क्षेपशारीरकम् १।३१९

६. चिद्वस्तुनश्चिति भवेत्तिमिरं तमिस्रं तामिस्रमन्धतमसं जडिमा तमिस्रा ।
माया जगत्प्रकृतिरच्युतशक्तिरान्ध्यं निद्रा सुषुप्तिरनृतं प्रलयो गुणैक्यम् ॥
– सङ्क्षेपशारीरकम् १।३१८

[७]अविद्या अस्मिता राग द्वेषादि पञ्चक्लेश हुन् ।
प्रसुप्तादिकको योगी अविद्याहेतु भन्दछन् ॥

(११)

[८]अनित्य नित्य हो ठान्नू अशुचि सम्झनू शुचि ।
दुःख नै सुख हो ठान्नू अचित्मा सम्झनू चिति ॥

(१२)

यो उल्टो ज्ञानमा हुन्छ अविद्या मुख्यकारण ।
ब्रह्मज्ञान भएमात्रै यस्को हुन्छ निवारण ॥

(१३)

[९]जो विद्या र अविद्याले जानिने सूक्ष्म तत्त्व छन् ।
विपरीत दुवै नै हुन् अन्ततः ती विविक्त हुन् ॥

(१४)

[१०]विद्याबाट अविद्याको गरेर परिमार्जन ।
मुमुक्षु मुक्त भै जान्छ वृत्तिभङ्ग भईकन ॥

(१५)

---

७. अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः ।
अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ।
- पातञ्जलयोगदर्शन २।३ - ४

८. अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ।
- पातञ्जलयोगदर्शन २।५

९ दूरमेते विपरीते विषूची, अविद्या या च विद्येति ज्ञाता । – कठोपनिषद् १।२।४

१०. विशुद्धविज्ञानविरोचनाञ्चिता विद्यात्मवृत्तिश्चरमेति भण्यते ।
उदेति कर्माखिलकारकादिभिर्निहन्ति विद्याखिलकारकादिकम् ॥ – रामगीता १५

[11]अनिर्वाच्या अविद्या यो महाप्रलयमा पनि ।
वासनासाथ यो बस्छे प्रसुप्त लुप्तझैँ बनी ॥
(१६)

अविद्याधीश हो साक्षी अविद्याधीन जीव हो ।
हो कार्योपाधि यो जीव कारणोपाधि ईश हो ॥
(१७)

[12]अविद्याधीनले ठान्छ स्वयं विद्वान् र पण्डित ।
ब्रह्मज्ञानी भएँ भन्ने उद्घोष गर्छ अन्ततः ॥
(१८)

[13]ब्रह्म जान्दछु जो भन्छ जान्दैन ब्रह्म वस्तुतः ।
जान्दिनँ ब्रह्म जो भन्छ जान्दछ ब्रह्म तत्त्वतः ॥
(१९)

अविद्याजन्य संसार अविद्यामय हो सब ।
ब्रह्मज्ञान भएमात्रै अविद्यालाई सम्भव ॥
(२०)

११. क. भ्रमात्संस्कारतश्चान्या मण्डूकमृदुदाहृते ।
भावरूपा मताविद्या स्फुटं वाचस्पतेरिह ॥
– वेदान्तकल्पतरुः, ब्रह्मसूत्र १।३।३०

ख. आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥ – मनुस्मृतिः १।५

१२. अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः, स्वयं धीराः पण्डितं मन्यमानाः ।
– मुण्डकोपनिषद् १।२।८

१३. यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्॥ – केनोपनिषद् २।३

निर्वाण

आचार्य –

[1]गतिगन्धनयोः मा निर् लाग्नगैकन पूर्वमा ।
[2]त्तको नत्व भई बन्छ निर्वाणशब्द अन्तमा ।।

(१)

गन्धनं शब्दको अर्थ हो 'सूचनं' भनीकन ।
भन्छ पाणिनिको वृत्ति बुझौँ ध्यान दिईकन ।।

(२)

यसको अर्थ हो पैलो फुकी दीप निभाउनु ।
द्वितीय अर्थ हो मर्नु अथवा मोक्ष पाउनु ।।

(३)

[3]बौद्धसिद्धान्तमा पञ्चक्लेश सारा हटीकन ।
दीपनिर्वाणझैँ शान्त हुनु निर्वाण हो जुन ।

(४)

जैनसिद्धान्तले भन्छ निर्वाण ऊर्ध्वप्राप्ति हो ।
आफ्नो मत मिलाएर गर्नु अर्थ विचित्र हो ।।

(५)

---

१. वा गतिगन्धनयोः गन्धनं सूचनम् । – सिद्धान्तकौमुद्यां अदादि

२. निर्वाणोऽवातो (पाणिनिसूत्रम् ८।२।५०) अवाते इति छेदः । निःपूर्वादवातेष्ठितस्य नत्वं स्याद् वातश्चेत्कर्ता न । निर्वाणोऽग्निर्मुनिश्च । वाते तु निर्वातो वातः ।

३. दीपो यथा निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम् ।
दिशं न काञ्चिद् विदिशं न काञ्चित् स्नेहक्षयात्केवलमेति शान्तिम् ।
एवं कृती निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम् ।
दिशं न काञ्चिद् विदिशं न काञ्चित् क्लेशक्षयात्केवलमेति शान्तिम् ।।
– सौन्दरनन्द १६।२८–२९

तन्त्रमा मन्त्रको गर्दै जाने पुटित हो जुन ।
निर्वाण हो भनेकाले गर्छु प्रमाणशंसन ॥
(६)

[४]देवचैतन्य होस् यद्वा मातृका वर्ण नै पनि ।
निर्वाण तन्त्रले भन्छ बुझौँ तात्पर्य सो पनि ॥
(७)

बुझौँ वेदान्तमा चाहिँ निर्वाणशब्द तत्त्वतः ।
कैवल्यमुक्ति मानिन्छ अद्वैतमतसम्मत ॥
(८)

निर्वाणशब्दको अर्थ ब्रह्मनिर्वाण मोक्ष हो ।
[५]गीताको उक्ति देखिन्छ यही अन्तिम मुक्ति हो ॥
(९)

यसका भाष्यटीकामा गतिनिर्वृति मोक्ष हो ।
भन्ने आचार्य साराको मत देखिन्छ युक्त हो ॥
(१०)

---

४. अथ वक्ष्यामि निर्वाणं शृणु सावहिताऽनघे ।
प्रणवं पूर्वमुच्चार्य मातृकाद्यां समुच्चरेत् ॥
अथ मूलं महेशानि ततो वाग्भवमुच्चरेत् ॥
मातृकाञ्च समस्ताञ्च पुनः प्रणवमुच्चरेत् ॥
एवं पुटितमूलन्तु प्रजयेन्मणिपूरके ।
एवं निर्वाणमीशानि यो न जानाति पामरः ॥
देवतायास्तु निर्वाणं चैतन्यं यच्च कीर्तितम् ।
निर्वाणं कथितं भद्रे विद्यावाङ्मातृकार्णकै ॥
निर्वाणं परमेशानि चतुश्चरणरूपधृक् ।
निर्वाणञ्च महेशानि परब्रह्मात्मिका मता ॥ – रुद्रयामलतन्त्रम्

५. एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ – गीता २।७२

जसै [६]गमन निर्वृत्त हुन्छ ब्रह्म भएपछि ।
निर्वाण हो त्यही ब्रह्म साक्षात्कार भएपछि ।।

(११)

प्राण बाहिर निस्कन्नन् यहीँ विलीन बन्दछन् ।
ब्रह्मै थियो ब्रह्म बन्छ श्रुति उद्घोष गर्दछन् ।।

(१२)

गरेर चित्त [७]एकाग्र ब्रह्म जो गर्छ चिन्तन ।
मोक्षरूपा पराशान्ति त्यल्ले पाउँछ तत्क्षण ।।

(१३)

निर्वाण मोक्ष कैवल्य निराकार निरञ्जन ।
आवृत्तिहीन निर्वाण ब्रह्मैक्यरूप निर्गुण ।।

(१४)

---

६. निरावरणं निर्वाणं अज्ञान अज्ञानरूपावरणरहितं चैतन्यं मोक्ष इत्यर्थः ।
निर्गतं वानं गमनं यस्मिन्प्राप्ये ब्रह्मणि तन्निर्वाणम् । तथा च श्रुति 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति । नृसिंहतापनीयोपनिषद् ५
– नीलकण्ठ चतुर्थरी, गीता २।७२
ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि निर्वाणं निर्वृत्तिं ब्रह्मरूपं निर्वाणमिति वा ऋच्छतिगच्छत्यभेदेन ।
– मधुसूदन सरस्वती, गीता २।७२
एनां परमेश्वराराधनेन शुद्धान्तःकरणः पुमान्प्राप्य न विमुह्यति पुनः संसारमोहं न प्राप्नोति । यतः अन्तकाले मृत्युसमयेऽप्यस्यां क्षणमात्रमपि स्थित्वा ब्रह्मणि निर्वाणं लयमृच्छति प्राप्नोति । – श्रीधरस्वामी, गीता २।७२

७. युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।
शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति । – श्रीमद्भगवद्गीता ६।१५
निर्वाणं परमं प्राप्यं यस्या तां मत्संस्थां मद्रूपेणावस्थितिम् ।
– श्रीधरस्वामी, गीता ६।१५
निर्वाणं मुक्तिः सैव परमा निष्ठा यस्यास्तां मोक्षस्यानन्यसाधनभूताम् । यथा श्रुतिः तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ।
– शुक्लयजुर्वेदः ३१।१८, श्वेताश्वतरोपनिषद् ६।१५।३

आवागमन नै बन्द हुन्छ ब्रह्म स्वयं भई ।
पूर्णानन्द चिदानन्द निर्वाण अन्तमा गई ॥

(१५)

वैदिक शब्द निर्वाण अपभ्रंश गरीकन ।
कसैले भन्दछन् शून्य 'शान्ति वा ठीक होइन ॥१६॥

(१६)

निर्वाण स्थिति हो ब्राह्मी शून्य वा नाश होइन ।
कैवल्य ब्रह्म हो नित्य सच्चिदानन्द चिद्घन ॥

(१७)

मोक्षप्रतीक निर्वाण निराकार निरञ्जन ।
शुद्ध बुद्ध स्वयंज्योति परब्रह्म सनातन ॥

(१८)

---

८. केवलमेति शान्तिम् । – सौन्दरनन्द १६।२९

‘इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते’का सन्दर्भमा –

अर्चिरादिमार्ग कसका लागि ?

मुमुक्षु –

देवयानाख्य यो मार्ग कसका लागि हो भनी ।
जिज्ञासा मनमा आयो जान्ने इच्छा भयो अनि ॥
(१)

कृपा गरेर हे ब्रह्मन् ! आज्ञा होस् देवमार्ग यो ।
मुक्तिका लागि हो यद्वा भुक्तिका लागि मार्ग यो ?
(२)

आचार्य -

अति राम्रो गर्‍यौ प्रश्न जिज्ञासायुक्त भैकन ।
तिम्रो राम्रो छ जिज्ञासा सावधान भई सुन ॥
(३)

प्राणीले मृत्युका पश्चात् कर्मानुसारको फल ।
भोग्नका लागि जाने र भोगेर फर्कने तल ॥
(४)

शास्त्रानुसार पाइन्छन् जाने मार्ग दुईथरी ।
[1]देवयानसँगै अर्को [2]पितृयान दुवै गरी ॥
(५)

---

१ . अथ यदु चैवास्मिञ्छव्यं कुर्वीन्ति यदि च नार्चिषमेवाभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्ण... एष देवपथो ब्रह्मपथ (ब्रह्म गन्तव्यं तेन चोपलक्षित इति ब्रह्मपथः – शा.भा.) एतेन प्रतिपाद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते । - छान्दोग्योपनिषद् ४।१५।५

२. क. अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति ...एष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति । - छान्दोग्योपनिषद् ५।१०।३ - ४

जो प्राणी दुइटैबाट सक्तैनन् जान अन्ततः ।
तिनका लागि नै [3]तेस्रो स्थान देखिन्छ वेदतः॥

(६)

यिनको सूक्ष्म सङ्केत पादटिप्पनमा पनि ।
दिइन्छ स्वल्पसङ्ज्ञान हुनेछ तिनले भनी ॥

(७)

अर्चिरादिकको मार्ग देवयान भनीकन ।
श्रुतिले भन्छ सोही नै सारमा भन्छु लौ सुन ॥

(८)

गर्दै पञ्चाग्निविद्याको उपदेश क्रमैसित ।
ती प्रवाहणले सारा भने गौतमका सित ॥

(९)

[4]बृहद्-छान्दोग्यले पैले गरी पञ्चाग्निशंसन ।
'तद्य इत्थं विदुः' पश्चात् गर्दछन् अर्चिवर्णन ॥

(१०)

ख. अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्जयन्ति ते धूममभिसम्भवन्ति..... एनांस्तत्र भक्षयन्ति । - बृहदारण्यकोपनिषद् ६।२।१६

३. अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयंस्थानं तेनासौ लोको न सम्पूर्यते तस्माज्जुगुप्सेत तदेष श्लोक - स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबंश्च गुरोस्तल्पमावसन्ब्रह्महा चैतेपतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाचरन्स्तैरिति । - छान्दोग्योपनिषद् ५।१०।८-९

४. क. तद्य इत्थं विदुः । ये चे मेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते ते ऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽ-हरह्न... तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था इति ।

- छान्दोग्योपनिषद् ५।१०।१-२

ख. ते य एवमेतद् विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चिरभिसम्भ-वन्त्यर्चिषोऽहरह्ण...तेषां न पुनरावृत्तिः ।

- बृहदारण्यकोपनिषद् ६।२।१५

यसले स्पष्ट नै हुन्छ अर्चिरादि भईकन ।
जाने समुच्चयी नै हुन् ज्ञानकर्म गरीकन ।।

(११)

गृहस्थनिम्ति पञ्चाग्निविद्या हो अनिवार्यतः ।
तात्पर्य भाष्यको सोही देखिन्छ सूक्ष्म सारतः।।

(१२)

सगुणाख्य निराकार जो छन् ब्रह्मा उपासक ।
अर्चिरादि हुँदै जान्छन् भोग भोग्न विनाधक ।।

(१३)

विष्णु आदि सबै द्यौता निराकार गुणान्वित ।
हुन् भनी शास्त्रले भन्छ बुझ हे सौम्य ! तत्त्वतः।।

(१४)

मुमुक्षु –

जिज्ञासा यसमा हुन्छ के सबैका उपासक ?
अर्चिरादि हुँदै जान्छन् ? उपास्य लोकका तक ।।

(१५)

आचार्य –

'तद्य इत्थं विदुः' बाट उपक्रम गरी श्रुति ।
'देवयान' भनी गर्छ उपसंहार संस्तुति ।।

(१६)

यसबाट हुने स्पष्ट ज्ञानकर्मसमुच्चयी ।
अर्चिरादि भई जान्छन् भोग भोग्न अवश्य यी ।।

(१७)

[5]'ये चेमे' श्रुतिको पूर्ण अर्थलाई लिईकन ।
गर्दा विचार जाने ती फर्कन्छन् फेरि जन्मन ॥
(१८)

शाङ्करभाष्यले गर्छ यसको पूर्ण वर्णन ।
ज्ञकर्मी अर्चिकाबाट जान्छन् [6]स्वाराज्य पाउन ॥
(१९)

अरण्यशब्दका द्वारा उपलक्षित छन् जति ।
वानप्रस्थ र सन्न्यासी श्रद्धा र तपयुक्त ती ॥
(२०)

श्रुतितः ज्ञानकर्मी हुन् त्यसैकारणले सब ।
उपास्यलोकमा जान्छन् हिरण्यगर्भमा तब ॥
(२१)

अरण्यशब्दले व्यक्त ब्रह्मचारी सुनैष्ठिक ।
अरण्यवास गर्नेझैँ जान्छन् भै अर्चिरादिक ॥
(२२)

श्रुतितः यी सबै नै हुन् ज्ञानकर्मसमुच्चयी ।
हिरण्यगर्भको लोक पुग्दछन् अर्चिबाट यी ॥
(२३)

उपास्यज्ञानका साथै गर्छन् कर्म सकाम यी ।
त्यसैकारणले हुन् यी ज्ञानकर्मसमुच्चयी ॥
(२४)

---

५ . ये चेमे मेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते ....देवयानः पन्था इति ।
- छान्दोग्योपनिषद् ५।१०।१-२

६. आप्नोति स्वाराज्यम् । - तैत्तिरीयोपनिषद् १।६।२

अन्ततः आश्रमी चार ब्रह्माको लोक गैकन ।
ऐश्वर्य भोग भोगेर फर्कन्छन् फेरि जन्मन ॥
(२५)

यसरी श्रुतिभाष्यादि शास्त्रले अर्थ जे दिए ।
अर्चिरादि भई जाने आश्रमी चार ती भए ॥
(२६)

मुमुक्षु –

आवृत्ति हुन्न पृथ्वीमा कैवल्य छैन सम्भव ।
यस्तोमा ती कहाँ जान्छन् ? कहाँ हुन्छ पुनर्भव !
(२७)

आचार्य –

कहाँ जान्छन् ? भनी सोध्यौ सुन उत्तर निश्चय ।
पढ ब्रह्माण्डका साथै ज्ञानकर्मसमुच्चय ॥
(२८)

अक्षर ब्रह्म

जिज्ञासु –

अक्षरब्रह्म बारेमा श्रुति र स्मृतिमा पनि ।
चर्चा प्रशस्त पाइन्छ बुझ्न मुश्किल तैपनि ॥
(१)

आज्ञाहोस् गुरुजी ! के हो ? अक्षरब्रह्म शास्त्रतः ।
अज्ञानी म भएँ सारै पाऊँ बुझ्न म तत्त्वतः ॥
(२)

आचार्य –

समीचीन गऱ्यौ प्रश्न यो हो आधार मुक्तिको ।
यो बुझ्न ज्ञान चाहिन्छ सत् शास्त्र अनि युक्तिको ॥
(३)

म भन्छु सारमा वत्स ! तिमी ध्यान दिई सुन ।
सुनेर मनमा राख अनि शान्त भई गुन ॥
(४)

क्षर सञ्चलनेबाट अच् प्रत्यय भईकन ।
क्षर बन्दछ निष्पन्न पग्लिने अर्थ लीकन ॥
(५)

समास नय भै बन्छ अविनाशी अनश्वर ।
धेरै अर्थ अरू हुन्छन् वाच्य हो ब्रह्म नै तर ॥
(६)

धातु [१]अश् वा अशूबाट सर प्रत्यय भैकन।
बन्छ अक्षर भन्ने नै गर्छन् शङ्कर शंसन॥

(७)

'क्षरतीति क्षयो नाशस्तद् राहित्यम्' भनीकन।
'अक्षरम्' शब्दको अर्थ गर्छन् अद्वैतका जन॥

(८)

अक्षरब्रह्मका साथ विशेषण भईकन।
आएपछि त्यही शब्द अक्षरब्रह्म शंसन॥

(९)

गार्गीलाई यही ब्रह्म [२]अस्थूलादि भनीकन।
उपदेश गरे भन्ने देखिन्छ श्रुतिशंसन॥

(१०)

[३]विद्या हुन् दुइटा मुख्य परा र अपरात्मक।
ऋगादि अपराविद्या परा अक्षरबोधक॥

(११)

---

१. क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत। (गीता १३।२)
क्षेत्राणि हि शरीराणि बीजं चापि शुभाशुभम्।
तानि वेत्ति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते। (महाभारत शान्तिपर्व ३५१।६)
स एव न क्षरतीति अक्षरः परमात्मा। अश्नातेरश्नोतेर्वा सरप्रत्ययान्तस्य रूपमक्षर इति।
– श्रीविष्णुसहस्रनाम १५, शाङ्करभाष्य

२. स होवाचैतद् वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मण अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलो–हितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाटवनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवाग-मनोऽतेजस्कमप्राणममुखममात्रमनन्तरमबाह्यं न तदश्नातिकिञ्चन न तदश्नति कश्चन।

३. तस्मै स होवाच द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च। यत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्यौतिषमिति। अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते। – मुण्डकोपनिषद् १।१।४,५

अपरा कर्मवादी हुन् परा अक्षरवाचक ।
परा साधन हो साक्षात् परब्रह्मनिबोधक ॥

(१२)

[४]अक्षराख्य छ जो वर्ण विद्या विज्ञान हो भनी ।
वेदान्तबाट संवेद्य भन्दछ भाष्यले पनि ॥

(१३)

वैयाकरणले भन्छन् अक्षर वर्ण हो जुन ।
शब्दब्रह्म तिनै भन्छन् [५]शब्दतत्त्व सनातन ॥

(१४)

[६]क्षर अक्षर हो दोटै पुरुष ब्रह्मशब्दितः ।
प्राणी हुन् क्षर कूटस्थ अक्षर ब्रह्म तत्त्वतः ॥

(१५)

तीभन्दा पर अर्को छ परमात्मा सबैतिर ।
पुरुषोत्तम सोही हो क्षराक्षर दुवै पर ॥

(१६)

---

४. उपनिषद्वेद्याक्षरविषयं हि विज्ञानमिह परा विद्येति प्राधान्येन विवक्षितं नोपनिषच्छब्दराशिः । – शाङ्करभाष्य

५. क. अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥ – वाक्यपदीयम् १।१

ख. वर्ण अकारादि वैयाकरणकाव्यज्ञप्रभृतयः यथा –
यदक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥

६. द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥
यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ – गीता १५।१६,१७,१८

जिज्ञासा हुन्छ उत्पन्न अक्षरशब्दवाचक ।
अपरब्रह्म हो यद्वा परब्रह्म सदात्मक ॥
(१७)

यसमा [7]श्रुतिले भन्छ, सूर्यचन्द्रादिधारक ।
आकाशादि जहाँ ओतप्रोत जो हो नियामक ॥
(१८)

सर्वधारक हो साक्षात् परब्रह्म परात्पर ।
[8]विवर्तित स्वयं ब्रह्म देखिन्छ भै चराचर ॥
(१९)

सर्वोपाधिविनिर्मुक्त अव्याकृत प्रशासक ।
निरुपाधिक चैतन्य ब्रह्म हो अक्षरात्मक ॥
(२०)

[9]श्रुति गीता[10] सबै भाष्य टीकामा पनि अक्षरः ।
परंब्रह्म छ उल्लेख ज्ञातव्य हो परात्पर ॥
(२१)

---

७. एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः ... पितरोऽन्वायत्ताः । – बृहदारण्यकोपनिषद् ३।८।९

८. अनिर्वाच्याविद्याद्वितयसचिवस्य प्रभवतो विवर्ता यस्यैते वियदनिलतेजोऽबवनयः । यतश्चाभूद्विश्वं चरमचरमुच्चावचमिदं नमामस्तद्ब्रह्मापरिमितसुखज्ञानममृतम् ॥
– भामती १

९. क. त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् । – गीता ११।१८
ख. त्वमक्षरं न क्षरतीति परं ब्रह्म वेदितव्यं मुमुक्षुभिः ॥
– गीता ११।१८ शाङ्करभाष्य
ग. पर एवात्मा अक्षरपदवाच्यः, कस्मात् अम्बरान्तर्धृतेः न खल्वम्बरान्तानि पृथिव्यादीनि वर्णा धारयितुमर्हन्ति । किन्तु परमात्मैव तेषां परमात्मविकारत्वात् ।
– ब्रह्मसूत्र १।३।१० शाङ्करभाष्य

अपरब्रह्म जानेर हुँदैन मोक्ष सम्भव ।
जानेमा नै परब्रह्म कैवल्यमोक्ष सम्भव ॥
(२२)

यो याज्ञवल्क्यले स्पष्ट गार्गीलाई भने जुन ।
श्रुतितः बुझ्नु यो पर्छ अक्षरब्रह्म सम्झन ॥
(२३)

[११]अक्षर ब्रह्मको ज्ञान नभै जो कर्म गर्दछ ।
त्यो हो कृपण अज्ञानी जन्मन्छ फेरि मर्दछ ॥
(२४)

तर जो [१२]अक्षरज्ञान गरी प्रस्थान गर्दछ ।
त्यो हो ब्राह्मण ब्रह्मज्ञ कैवल्य प्राप्त गर्दछ ॥
(२५)

घ. अक्षरमव्याकृतं नामरूपवीजशक्तिरूपं भूतसूक्ष्ममीश्वराश्रयं तस्यैवोपाधिभूतं सर्वस्माद्विकारात् परो योऽविकारस्तस्मात् परतः पर इति भेदेन व्यपदेशात् परमात्मानमिह विवक्षितं दर्शयति । – ब्रह्मसूत्र १।२।२२, शाङ्करभाष्य

१०. क. क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । क्षरतीति क्षरो विनाश्येको राशिरपरः पुरुषोऽक्षरस्तद्विपरीतो भगवतो मायाशक्तिः क्षराख्यस्य पुरुषस्यो–त्पत्तिबीजमने कसंसारिजन्तुकामकर्मादिसंस्काराश्रयो अक्षरः पुरुष उच्यते ।
– गीता १५।१६ शाङ्करभाष्य

ख. कूटस्थो निर्विकारो मायोपाधिरक्षरः । तदुपाधेरकर्मकत्वेन नाशासम्भवात् । उपाधिदोषेणावशीकृतत्वाच्चासौ न क्षरति रूपान्न च्यवत इत्यक्षरः ।
– गीता १५।१६ नीलकण्ठी टीका

११. यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माँल्लोकात्प्रैति स कृपणः ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् ३।८।१०

१२. अथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वास्माँल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् ३।८।१०

अक्षरब्रह्म हो शुद्ध परब्रह्म परात्पर ।
निर्विशेष चिदात्मा हो [13]माया तत्कार्यका पर ॥

(२६)

[14]अक्षर ज्ञानले ज्ञानी कैवल्यमुक्ति पाउँछ ।
पैले [15]ब्रह्म थियो फेरि त्यो ब्रह्मै हुन आउँछ ॥

(२७)

१३. तद् विदितादथो अविदितादधि । – केनोपनिषद् १।१।३

१४. क. तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ।
– शुक्लयजुर्वेदः ३१।१८

ख. तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।
नानुध्यायाद् बहुञ्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत् ॥
– बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।२१

१५. क. न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।६

ख. न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्म सन् ब्रह्माप्येति ।
– नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषद् ५

पुरुषोत्तम

जिज्ञासु –

पुरुषोत्तमबारेमा श्रुतिस्मृत्यादि-शास्त्रमा ।
चर्चा प्रशस्त देखिन्छ ज्ञान छैन कुनै ममा ॥

(१)

मलाई जान्न इच्छा छ के हो यो पुरुषोत्तम ?
जीव ईश्वर साक्षी वा ब्रह्म हो पुरुषोत्तम ?

(२)

आचार्य –

जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासो ! समीचीन गऱ्यौ अति ।
सारांशमा म भन्नेछु तिमीलाई म सम्प्रति ॥

(३)

क्षर अक्षर नामाख्य दुई पुरुष छन् भनी ।
कण्ठतः [1]श्रुतिले भन्छ यै भन्छ [2]स्मृतिले पनि ॥

(४)

शरीरपुरमा बस्ने जो हो ईश्वर चेतन ।
त्यै हो [3]पुरुष बिम्बाख्य प्रतिबिम्बाख्य चेतन ॥

(५)

---

१. द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ॥ – श्वेताश्वतरोपनिषद् ४।६

२. द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ – गीता १५।१६

३. क. पुरि देहे शेते षी+ड, पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् (पा.६।३।१०९) तारा.=पुर्+कुषन्=पुरुषः ।

शीङ् स्वप्नार्थक धातुमा पृषोदरादि भैकन ।
बन्ने पुरुष हो शब्द जीव साक्षी बुझाउन ॥

(६)

[४]सर्वप्रथम जो हुन्छ सर्वपापविनाशक ।
पुरीशयन गर्नाले हुन्छ पुरुषनामक ॥

(७)

कहिल्यै नाश नै हुन्न त्यै हो [५]पुरुष वस्तुतः ।
विकारहीन कूटस्थ नित्य मुक्त स्वभावतः ॥

(८)

क्षर, अक्षरका माथि पुरुषोत्तम चेतन ।
पहिलो क्षर हो सारा भूत जन्माउने जुन ॥

(९)

दोस्रो अक्षर सर्वात्मा चिति कूटस्थ ईश्वर ।
विक्षेपावरणाशक्ति युक्ता माया अधीश्वर ॥

(१०)

कारणोपाधिले युक्त संसार [६]बीज अक्षर ।
माया उपाधि ली नाना रूप लिन्छन् सधैँभर ॥

(११)

ख. पुरुषः पुरि शयनात् पूरयति वा स्वेनाऽऽत्मना जगदिति ।
– शाङ्करभाष्य छान्दोग्योपनिषद् १।६।६

४. सर्वस्मात्पुरा सदनात्सर्वपापस्य सादनाद्वा पुरुषः ।
स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान्याप्मन औषत्तस्मात्पुरुषः ।
स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयः ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् १।४।१, २।५।१८) इति श्रुतेः ।

५. पुरुषो विनाशहेत्वभावादविनाशी विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्यः, अत एव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः । – ब्रह्मसूत्र १।१।१।४ शाङ्करभाष्य

६. रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् २।५।१९

अथवा क्षर भन्नाले पैलो क्षेत्र अचेतन ।
दोस्रो अक्षर कूटस्थ सच्चिदानन्द चेतन ।

(१२)

पुरुषोत्तम तेस्रा हुन् सच्चिदानन्द चेतन ।
प्रतिबिम्ब र बिम्बादि बन्छन् भई विवर्तन ॥

(१३)

[८]सृष्टिस्थित्यादिका हेतु सच्चिदानन्दनामक ।
[९]सत्यं ज्ञानमनन्तादि स्वरूपक अरूपक ॥

(१४)

पुरुषोत्तम यो शब्द षष्ठीसमास भैकन ।
यो 'न [१०]निर्धारणे' सूत्रबाट बन्दछ गैकन ॥

(१५)

तीनै पुरुषमा श्रेष्ठ यद्वा उत्तम चेतन ।
विष्णु श्रीकृष्ण रामादि प्रतीक हुन् सनातन ॥

(१६)

---

७. इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यमिधीयते ।
एतद् यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ – गीता १३।१

८. सच्चिदानन्दरूपाय विश्वोत्पत्त्यादि हेतवे । – भागवतमहात्म्य १।१

९. सत्यं ज्ञानमन्तं ब्रह्म । – तैत्तिरीयोपनिषद् द्वा१।१

१०. पुरुषाणामुत्तमः पुरुषोत्तमः, अत्र न निर्धारणे (पाणिनिसूत्र २।२।१०) इति षष्ठीसमास प्रतिषेधो न भवति जात्याद्यनपेक्षया समर्थत्वात् । यत्र पुनर्जातिगुणक्रिया-पेक्षया पृथक्क्रिया तत्रासमर्थत्वान्निषेधः प्रवर्तते, यथा – मुष्याणां क्षत्रियः शूर तमः गवां कृष्णा गौः सम्पन्नक्षीरतमा, अध्वगानां धावन् शीघ्रतम इति । अथवा पञ्चमीसमासः यथा – यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ – गीता १५।१८

[11]लोकमा मलमासाख्य मास हो पुरुषोत्तम ।
वेदमा ब्रह्म हो साक्षात् शुद्ध बुद्ध र चिद्घन ॥

(१७)

[12]ब्रह्माका लोकदेखिन्का फर्कनैपर्छ जन्मन ।
ब्रह्मज्ञान गरेपश्चात् पर्दैन फेरि फर्कन ॥

(१८)

[13]शान्त निष्कल सच्चित् र निरवद्य निरञ्जन ।
श्रुतिले भन्छ हो ब्रह्म मायातीत सनातन ॥

(१९)

त्यसै कारण हो ब्रह्म पुरुषोत्तम निर्भय ।
अद्वैत शुद्ध सत् चित् हो मायातीत र अद्वय ॥

(२०)

११. लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः । – गीता १५।१८

१२. आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ – गीता ८।१६

१३. निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ।
अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम् । – श्वेताश्वतरोपनिषद् ६।१९

कूटस्थ

जिज्ञासु –

कूटस्थ कुन हो ? ब्रह्म माया साक्षी कि ! ईश्वर ।
भन्नुहोस् स्पष्ट पारेर हे ब्रह्मन् ! मन होस् स्थिर ॥
(१)

कोही क्षेत्रज्ञ हो भन्छन् कोही साक्षी परात्पर ।
कसैले प्रत्यगात्मा र साक्षी ब्रह्म चितीश्वर ॥
(२)

आज्ञा होस् यसमा ब्रह्मन् कूटस्थ कुन वस्तु हो ?
माया साक्षी परब्रह्म अथवा अन्य तत्त्व हो ?
(३)

आचार्य –

उपयुक्त गर्‍यौ प्रश्न बुझ्नुपर्दछ तत्त्वतः ।
यथा ज्ञान म भन्ने छु जति सक्तछु शास्त्रतः ॥
(४)

कूट हो गुणको राशि थुप्रो सत्त्वरजात्मक ।
कूटस्थ त्यसमा बस्ने सृष्टिस्थितिविधारक ॥
(५)

कूट हो वञ्चना माया कुटिला सृष्टिकारिका ।
अनिर्वाच्या अविज्ञेया तुच्छा सदसदात्मिका ॥
(६)

यथार्थ वस्तु छोपेर अयथार्थ प्रकाशन ।
गर्ने कूटाख्य मायाका भिन्न बस्तछ चिद्घन ॥
(७)

कूटस्थ ब्रह्म हो साक्षी मायाधीश परात्पर ।
उत्पत्ति स्थिति संनाश यल्ले गर्छ निरन्तर ॥
(८)

फलामको लिही जस्तो निर्विकार सुनिश्चल ।
कूटस्थ चिति हो सच्चित् मायापर सुनिर्मल ॥
(९)

[1]कूटस्थ चितिमा हुन्छ अन्तःकरण कल्पित ।
प्रतिबिम्बित सोहीमा चिदाभास प्रकल्पित ॥
(१०)

जो जलाकाशले ढाक्छ घटाकाश जसोगरी ।
त्यो चिदाभासले ढाक्छ कूटस्थात्मा त्यसैगरी ॥
(११)

आत्मा कूटस्थ हो नित्य मायोपाधिक अक्षर ।
सृष्टिको बीज साक्षी हो निर्विकार चितीश्वर ॥
(१२)

[2]माया प्रकृति कूटाख्या मायाधीश महेश्वर ।
यिनैको योगले हुन्छ सारा सृष्टि चराचर ॥
(१३)

---

१. कूटस्थोऽक्षर उच्यते । – गीता १५।१६
कूटस्थः कूटो राशिरिव स्थितः, अथवा कूटो माया वञ्चना जिह्मता कुटिलतेति पर्यायाः । अनेक मायादिप्रकारेण स्थितः कूटस्थः । – गीता १५।१६ शाङ्करभाष्य

२. मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।
तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥ – श्वेताश्वतरोपनिषद् ४।१०

[3]मायालाई महद्ब्रह्म गीताले पनि भन्दछ।
महत्तत्त्वादिको सृष्टि यसैले शुरु गर्दछ॥
(१४)

कूटस्थ ब्रह्मको बिम्ब मायामा जब पर्दछ।
सृष्टिको बीज हो बिम्ब यसैले सृष्टि गर्दछ॥
(१५)

मिथ्या हो कूट धोखा हो जालसाजी र राशि हो।
पहाडको उँचो भाग यद्वा कपट जिम्ह हो॥
(१६)

---

३. मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम्।
सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत॥ – गीता १५।१६

मम शुद्धचिन्मात्रस्य योनिः प्रवेशस्थानम्। महद्ब्रह्म महत्तत्त्वस्य प्रथमकार्यस्य ब्रह्म बृंहकं कारणमव्यक्ताव्याकृतापरपर्यायं त्रिगुणात्मकमायाख्यं तस्मिन् गर्भं स्वप्रतिबिम्बरूपं दधाम्यर्पयामि अहं चिदात्मा। ततो मत्प्रतिबिम्बगर्भिता या माया ततः सर्वेषां भूतानां भवनधर्माणां महदादीनां च सम्भव उत्पत्तिर्भवति हे भारत। एतेन चित्प्रतिबिम्बसापेक्षत्वोपपादनेन प्रकृतेः साङ्ख्याभिमतः स्वातन्त्र्यं निरस्तम्।
– नीलकण्ठ, गीता १४।३

सर्वकार्यापेक्षयाऽधिकत्वात्कारणं महत्। सर्वकार्याणां वृद्धिहेतुत्वरूपाद्बृंहणत्वादब्रह्म अव्याकृतं, प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका माया, महद्ब्रह्म तच्च महेश्वरस्य योनिर्गर्भाधानस्थानम्। तस्मिन्महति ब्रह्मणि योनौ गर्भं सर्वभूतजन्मकारणं अहं 'बहुस्यां प्रजायेय' (छा.उ.६।२।३) इतीक्षणरूपं सङ्कल्पं दधामि धारयामि। तत्सङ्कल्पविषयी करोमीत्यर्थः। यथाहि कश्चित्पिता पुत्रमनुशयिनं व्रीह्यद्याहाररूपेण स्वस्मिन् लीनं शरीरेण योजयितुं योनौ रेतः सेकपूर्वकं गर्भमाधत्ते तस्माच्च गर्भाधानात्स पुत्रः शरीरेण युज्यते तदर्थं च मध्ये कललाद्यवस्था भवन्ति, तथा प्रलये मयि लीनमविद्याकामकर्मानुशयवन्तं क्षेत्रज्ञं सृष्टिसमये भोग्येन क्षेत्रेण कार्यकारणसङ्घातेन योजयितुं चिदाभासाख्यरेतः सेकपूर्वकं मायावृत्तिरूपं गर्भमहमादधामि। तदर्थञ्चमध्ये आकाशवायुतेजोजलपृथिव्याद्युत्पत्त्यवस्थाः। ततो गर्भाधानात्सम्भव उत्पत्तिः सर्वभूतानां हिरण्यगर्भादिनां भवति हे भारत, नत्वीश्वरकृतगर्भाधानं विनेत्यर्थः। – मधुसूदनी व्याख्या गीता १४।३

यसका नाम धेरै छन् निद्रा प्रकृति हो असत् ।
कूटा माया अनिर्वाच्या तमिस्रा जडिमा जगत् ॥
(१७)

अनिर्वाच्या अविद्या र माया हो त्रिगुणात्मिका ।
तुच्छा वास्तवता आन्ध्या गुणसाम्या र जिम्हिका ॥
(१८)

यही हो सृष्टिको क्षेत्र क्षेत्रज्ञ सृष्टिबीज हो ।
अधीश परमात्मा हुन् कूटा चिति अधीन हो ॥
(१९)

कूटमाथि बसी जल्ले गर्छ शासन वस्तुतः ।
त्यही कूटस्थ सच्चित् हो ज्ञातव्य तत्त्व तत्त्वतः ॥
(२०)

कूटस्थशब्दमा नाना व्युत्पत्ति मत छन् तर ।
तात्पर्यरूपमा यो हो चितीश्वर परात्पर ॥
(२१)

प्रकृति

जिज्ञासु -

जान्न प्रकृति गाह्रो छ माया हो कि ! प्रधान हो ?
सृष्टिसञ्चालिका हो कि ! उपादान निमित्त हो ?

(१)

साङ्ख्ययोगाख्य के हुन् ! ती माया प्रधान वा कुन ?
उपादान कसोरी ती बन्ने ? जड अचेतन ॥

(२)

आज्ञा होस् प्रकृति के हुन् ? वेदान्तमतसम्मत ।
बुझ्न चाहन्छु हे ब्रह्मन् ! यिनलाई म तत्त्वतः ॥

(३)

आचार्य -

माया प्रकृति अज्ञान अविद्या नाम धेर छन् ।
सृष्टिमा यिनको काम रहन्छ शास्त्र भन्दछन् ॥

(४)

यीविना हुनसक्तैन सृष्टिसर्जन निश्चित ।
यो कुरा अब हे तात ! म बताउँछु शास्त्रतः ॥

(५)

हुन्छ प्रकृति निष्पन्न प्र-कृ-क्तिन् आदि भैकन ।
अर्थ नैसर्गिकी माया जडसृष्टि अनेकन ॥

(६)

स्वभाव मूल [१]राज्याङ्ग राजाको मन्त्रिमण्डल ।
प्रजा आदर्श आकार उपादान सुनिश्चल ।।

(७)

जाड्य प्रकृतिको रूप प्रकृष्टा कृति हो भनी ।
साङ्ख्य र योगले भन्छन् स्रष्टा प्रधान हो भनी ।।

(८)

[२]मूला प्रकृति हुन् स्रष्टा विकारहीन भैकन ।
कसरी गर्छ संसृष्टि ? साङ्ख्यको त्यो अचेतन ।।

(९)

साङ्ख्य प्रकृतिलाई नै प्रधान पनि भन्दछ ।
त्यही प्रधान नै सारा सृष्टिको मूल बन्दछ ।।

(१०)

प्रधान हुनसक्तैन स्रष्टा त्यो हो अचेतन ।
ब्रह्म चेतन हो स्रष्टा [३]'तदैक्षत' भनीकन ।।

(११)

सारा प्रकृतिलाई नै [४]आफ्नो वश गरीकन ।
चराचर सबैको नै ब्रह्म गर्दछ सिर्जन ।।

१२

---

१ . स्वाम्यामात्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलानि च ।
राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ।। – अमरकोशः

२. मूलप्रकृतिरविकृतिप्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडकस्तु विकारो न प्रकृतिविकृतिपुरुषः ।। - साङ्ख्यकारिका

३ . क. ईक्षतेर्नाशब्दम् । - ब्रह्मसूत्र १।१।५।५
ख . तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत । - छान्दोग्योपनिषद् ६।२।३

४ . प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ।। - गीता ९।८

[5]ब्रह्मकै शक्ति पाएर गर्छे प्रकृति सिर्जन ।
त्यसैकारणले हुन्छ चराचर विवर्तन ॥

१३

[6]गीतामा भन्दछन् कृष्ण प्रकृति त्यो गरी वश ।
त्रिगुणी वैष्णवी माया लिई आउँछु निर्वश ॥

१४

जड प्रकृति हो माया सत्त्वादि त्रिगुणात्मिका ।
मिथ्याज्ञानात्मिका शक्ति माहेश्वरी चिदात्मिका ॥

१५

माया प्रकृति यौटै हो जड त्यो बन्धकारिका ।
कार्यानुसारका नाम प्रतीक कूटराशिका ॥

१६

अहेतुमत् प्रकृति त्यो अव्यक्त सदहेतुका ।
इत्यादि नाम धेरै छन् जड प्रकृति साङ्ख्यका ॥

१७

मूला प्रकृति अव्यक्त अचेतन जडात्मिका ।
तेइस तत्त्वकी हेतु प्रधान सृष्टिकारिका ॥

१८

तर वेदान्तले भन्छ माया प्रकृति हो स्वतः ।
सृष्टिकी सहकारी हो ब्रह्मकी शक्ति वस्तुतः ॥

१९

---

५ . मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।
हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते॥ - गीता ९ ।१०

६ . अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥ - गीता ४।६

कैवल्यमुक्ति

मुमुक्षु –

कैवल्यमुक्ति के हो त्यो ? के हुन् स्वरूपलक्षण ?
आज्ञा होस् गुरुजी ! सुन्छु अति एकाग्र भैकन ॥
(१)

आचार्य –

अति राम्रो गऱ्यौ प्रश्न म भन्छु शास्त्रको मत ।
तात्पर्यमात्र भन्ने छु कैवल्यार्थ म तत्त्वतः ॥
(२)

उपक्रम भयो वत्स ! कैवल्यमुक्ति लीकन ।
उपसंहृत यो हुन्छ कैवल्यमै पुगीकन ॥
(३)

केवलभाव कैवल्य शुद्ध निर्गुण चिन्मय ।
माया र त्यसका कार्यभन्दा माथि सुनिर्भय ॥
(४)

हुनु केवल चैतन्य माया तद्गुणका पर ।
त्यै हो केवल सद्ब्रह्म शश्वदात्मा परात्पर ॥
(५)

मुमुक्षु मोक्षका लागि सधैँ प्रयत्न गर्दछ ।
मोक्ष कैवल्य सन्मुक्ति [१]साङ्ख्यले पनि भन्दछ ॥
(६)

१. कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च । – साङ्ख्यदर्शनम् १।१०९

[२]आत्मदर्शनका द्वारा अज्ञान जब हट्तछ ।
कैवल्यमोक्ष सोही हो योगदर्शन भन्दछ ॥
(७)
जब सम्पूर्ण [३]सिद्धिमा योगी विरक्त बन्दछ ।
दोषका बीज नाशिन्छन् तब कैवल्य मिल्दछ ॥
(८)
[४]बुद्धि आत्मा दुवै जैले समान शुद्ध बन्दछन् ।
तत्पश्चात् मात्र कैवल्य योगी मिल्दछ भन्दछन् ॥
(९)
[५]पुरुषार्थसँगै जैले तीनोटै गुण हट्तछन् ।
कैवल्यमुक्ति हो सोही श्रीपतञ्जलि भन्दछन् ॥
(१०)
त्यही कैवल्य सच्चित् हो निराकार निरञ्जन ।
परेश त्रिगुणातीत परब्रह्म चिरन्तन ॥
(११)
जिज्ञासु –
कैवल्य ब्रह्म हो वाणी मन इन्द्रियका पर ।
जान्ने हो कसरी ? ब्रह्मन् ! कैवल्यमुक्ति दुस्तर ॥
(१२)

---

२. तदभावात्संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम् । – पातञ्जलयोगदर्शन २।२५
३. तद्वैराग्यादपि दोषवीजक्षये कैवल्यम् । – पातञ्जलयोगदर्शन ३।५०
४. सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यम् । – पातञ्जलयोगदर्शन ३।५५
५. पुरुषार्थ शून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तेरिति ।
– पातञ्जलयोगदर्शन ४।३४

आचार्य –

[६]कैवल्यमुक्तिका लागि हजारौँ जन लाग्दछन् ।
तिनमा पनि केहीले तत्त्वतः ब्रह्म जान्दछन् ॥
(१३)

दर्शनश्रवणद्वारा परिपाक भईकन ।
विक्षेपमलदोषादि भस्म हुन्छन् डढीकन ॥
(१४)

तत्पश्चात् मन [७]संस्वच्छ सूक्ष्म निर्मल बन्दछ ।
आत्माकै तुल्य धी बन्दा कैवल्यमुक्ति मिल्दछ ॥
(१५)

कैवल्यमुक्तिका देख्छौँ धेरै पर्याय शब्दतः ।
मुक्ति कैवल्य निर्वाण श्रेय निःश्रेयसाऽमृत ॥
(१६)

ब्रह्मलीन र सन्मुक्ति ब्रह्मप्राप्ति विदेहता ।
कैवल्यमुक्ति हुन् ब्रह्मसाक्षात्कार स्वरूपता ॥
(१७)

[८]विधेय हैन कैवल्य अध्यारोप हटाउनु –
मात्र कर्तव्य हो तुच्छ अज्ञान त्यो डढाउनु ॥
(१८)

---

६. मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद् यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ – गीता ७।३

७. अत्यन्तनिर्मलत्वस्वच्छत्वसूक्ष्मत्वोपपत्तेरात्मनो बुद्धेश्चात्मसमनैर्मल्याद्युपपत्ते-रात्मचैतन्याकाराभासत्वोपपत्तिः । – गीता १८।५० शाङ्करभाष्य

८. अत आत्मविषयं ज्ञानं न विधातव्यम्, किं तर्हि नामरूपाद्यनात्माध्यारोपणनिवृत्ति-रेव कार्या नात्मचैतन्यविज्ञानम्, अविद्याध्यारोपितसर्वपदार्थाकारैरेव विशिष्टतया गृह्यमाणत्वात् । – गीता १८।५० शाङ्करभाष्यम्

[9]अध्यारोप भई सारा ब्रह्मभाव हराउँछ ।
निष्प्रपञ्च सदात्मामा यो प्रपञ्च उदाउँछ ॥

(१९)

मिथ्यारोपित यो दृश्य अपवाद गरीकन ।
कैवल्य ब्रह्म नै बन्छ मुमुक्षु शुद्ध चिद्घन ॥

(२०)

सालोक्यादि सबै मुक्ति वाचारम्भणमात्र हुन् ।
मुक्ति हो [10]एक कैवल्य श्रुतिशास्त्रादि भन्दछन् ॥

(२१)

सबै [11]वेदान्तको लक्ष्य ब्रह्मात्मैक्यत्व हो जुन ।
अन्ततः सबको यौटै कैवल्य हो प्रयोजन ॥

(२२)

कैवल्य [12]ब्रह्मनिर्वाण आवागमनहीन हो ।
मुक्तका [13]प्राण निस्कन्नन् यहीँ नै ब्रह्म बन्नु हो ।

(२३)

---

९. अध्यारोपापवादाम्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते ।
नान्यत्र कारणात्कार्यं न चेत् तत्र न तद्भवेत् ।
मुमुक्षुणां बोधसिद्ध्यै श्रुतिभिः कल्पितं क्रमः ॥ – ब्रह्मसूत्रकारिका

१०. कैवल्यमुक्तिरेकैव पारमार्थिकरूपिणी । – मुक्तिकोपनिषद् १।१७।१८

११. सर्ववेदान्तसारं यद् ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणम् ।
वस्त्वद्वितीयं तन्निष्ठं कैवल्यैकप्रयोजनम् ॥ – भागवत १२।१३।१२

१२. निर्गतं वानं गमनं यस्मिन्प्राप्ये ब्रह्मणि तन्निर्वाणं मोक्षम् ।
– गीता २।७२, नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)

१३. न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ।
– नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषद् ५

१४. न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति । – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।६

कैवल्यमुक्तिमा जीव यहीँ नै ब्रह्म बन्दछ ।
[14]ब्रह्म हो फेरि ऊ ब्रह्म बन्दछ श्रुति भन्दछ ॥
(२४)

'अथातः' बाट जिज्ञासा कैवल्यको गरीकन ।
[15]उपक्रम भएको छ कैवल्यार्थ चिरन्तन ॥
(२५)

उपसंहारमा फेरि कैवल्य मुक्ति लीकन ।
आएको छ महावाक्य ब्रह्मात्मैक्य गराउन ॥
(२६)

अभ्यासात्मक [16]आवृत्ति भएका छन् सबैतिर ।
महावाक्य विवर्तादि कारिका छन् मनोहर ॥
(२७)

अपूर्व यसमा आयो कैवल्यमुक्ति लीकन ।
फलभैँ फल कैवल्य ब्रह्मभाव सनातन ॥
(२८)

[17]अर्थवाद छ आएको कैवल्य नै बुझाउन ।
उपपत्त्यर्थ वेदान्तवाक्य छन् स्पष्ट शंसन ॥
(२९)

---

१५. उपक्रमोपसंहारवभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥ – बृहत्संहिता

१६. आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ४।१।१।१

१७. विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।
भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः ॥ – बृहदारण्यकोपनिषद्वार्तिक

लेखकका प्रकाशित ग्रन्थहरू

१. ज्ञान र भक्ति – २०६३
२. रासपञ्चाध्यायी – २०६४
३. ब्रह्मसाक्षात्कार – २०६५
४. उपनिषत्सार – २०६७
५. ब्रह्मसूत्रसार – २०६७
६. मणिरत्नमाला अनुवाद – २०६७
७. अध्यास र चतुःसूत्री – २०६८
८. वेदान्तपरिभाषासार – २०६८
९. श्रीकृष्णाय वयन्नुमः – २०६९
१०. परमसत्य – २०६९
११. अध्यास – २०६९
१२. अद्वैतसिद्धिः १ खण्ड – २०६९
१३. अद्वैतसिद्धिः २ खण्ड – २०७०
१४. अन्तिम उपदेश – २०७०
१५. ब्रह्मविद्या – २०७०
१६. अजातवाद – २०७१
१७. पराविद्या – २०७१
१८. अपरोक्षाऽनुभूति – २०७२
१९. औपनिषद पुरुष – २०७२
२०. श्रीमद्भागवतमहापुराणको अवतरणिका – २०७४
२१. अष्टावक्रगीतासमछन्दमा नेपाली अनुवाद – २०७५
२२. अवधूतगीता अनुवाद – २०७५
२३. ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः – २०७५
२४. ब्रह्मसूत्रकारिका – २०७८
२५. उपनिषत्कारिका – २०७८
२६. वेदान्तचम्पू – २०७८
२७. महावाक्य – २०७८

२६. उसैको लागिको समीक्षा – २०२६
२७. ऋतुमन्थन, समीक्षा – २०४४
२८. सिर्जनाका फूलहरू, कविता – २०५१
२९. बहादुर शाह, खण्डकाव्य – २०५२
३०. श्रद्धाञ्जलि, शोककाव्य – २०५२
३१. गीत तथा भजनहरू – २०५२
३२. अमरसिंहको चिट्ठी, काव्य – २०५३
३३. क्रान्तिदूत, खण्डकाव्य – २०५३
३४. विविधयात्रा, कविता – २०५५
३५. यात्रैयात्रा, कविता – २०५८
३६. पत्रैपत्र, कविता – २०५९
३७. पृथ्वीविजय, काव्य – २०६२
३८. तीर्थहरूको यात्रावृत्तान्त – २०६४
३९. अनुस्मृति (जीवनयात्रा) – २०६७
४०. वन्दना – २०६८
४१. कविशतक – २०६८
४२. अष्ट्रेलियाको दैनिकी – २०६९
४३. आभास – २०७२
४४. कवितामञ्जरी – २०७४

9789937113809